

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

21.115

.60

V, p.

391

189

10/2006

33 OCT 2010

33
h-68

301
h-60

Ա. ԻՇԽԱՆՆԵԱՆ

h-68
1-2

Աստված
2585
2362

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ

ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՖԱԶԵՐԸ

~~1962~~
209 835

Յանկուած՝
Օտար խօսքերի բառքերթ.

Արտատպած «Բորն» ամսագրից

ԹԻՖԼԻՍ

Էլեքտրաչարժ տպարան «ՀՆՐԱՒԷՍ» ընկերութեան
1906 (144)

21.113

26 APR 2013

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ
 ԿՈՎԿԱՍԱԳՐԱԿԱՆ — ՄԱՐԳԱՐԱՆԱԿԱՆ
 ԳՐԱԴԱՐԱՆ
 Երուանդ Լալայեանից

Дозволено цензурою. Тифлисы, 16 января 1906 г.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ
 ԿՈՎԿԱՍԱԳՐԱԿԱՆ
 ԳՐԱԴԱՐԱՆ

4889 - 2010

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՓԱԶԵՐԸ

Արդի ժողովրդական տնտեսութիւնը կազմում է հազարաւոր տարիների պատմական զարգացման արդիւնք: Գիտութեան խնդիրն է՝ ժողովրդական տնտեսութեան հանդէպ, ամենից առաջ ճանաչել ու բացատրել այն, ինչ որ եղել է և է:

Պրոֆ. Կարլ Բիւլիեր:

Ինչպէս մարդկային հասարակութեան ընդհանուր կուլտուրական-պատմական զարգացումը, այնպէս էլ նրա զուտ տնտեսական զարգացումը ունի իր պատմական առաջընթացութեան բնորոշ դարեշրջանները: Եւ ինչպէս որ պատմական-սոցիալական գիտութիւնները պոզիտիւ հիմունքներով հետազօտում են մարդկութեան պատմական-հասարակական կեանքի երևոյթները և մշակում նրանց զարգացման օրէնքները, այնպէս էլ տնտեսագիտութիւնը իր ինքնուրոյն սահմանում քննում ու վերլուծում է տնտեսական կեանքի ողջ կառուցուածքը և նրա առանձին երևոյթները և գտնում զրանց զարգացման օրէնքները:

Անտարակոյս, մարդկային հասարակութեան ընդ-

հանուր կուլտուրական զարգացման պատմութիւնը, կեանքի բոլոր կողմերի—իրաւական, քաղաքական, մտաւոր, բարոյտեան, կրօնական, գրական և այլն — հետ միասին տեղ է տալիս և՛ տեխնիքական-տնտեսական կողմին: Սակայն գիտական հետազոտութիւնների այն յատուկ դիագնոզը, որի համաձայն ուսումնասիրում ենք տնտեսական ձևերը, նրանց փոխակերպումները, տնտեսական երևոյթների յառաջադիմական ընթացքը, նրանց ներգործումները և այլն, չենք կարող գտնել ընդհանուր կուլտուրական զարգացման պատմութեան մէջ. ճիշտ այնպէս, ինչպէս կեանքի միւս կողմերից իւրաքանչիւր և՛ իրաւական, մտաւոր և այլն, չի կարող այնտեղ թէ՛ ծաւալով և թէ՛ որակով այնքան խոր ու բազմակողմանի ուսումնասիրութեան նիւթ գտնուել, որքան իր սեփական ճիւղի մէջ, ինքնուրոյն սահմանում:

Միւս կողմից, ընհանուր պատմական-կուլտուրական զարգացման քեօրիան բովանդակ կեանքի յառաջադիմութեան հիմնական մղումները որոնելու և հաստատելու ժամանակ ի թիւս այլ պատճառների ուշադրութեան է առնում և՛ տնտեսական շարժառիթը, և իրաւ, վերջինիս տալով ստորադաս կամ նախադաս տեղ, նայած թէ՛ այս կամ այն թէօրեաթիկը ինչ ուղղութեամբ և սկզբունքով (իդէօլոգիական, թէ՛ մատերիալիստական պրինցիպ) է առաջնորդում իր քննական անալիզների մէջ: Նոյնիսկ զուտ տնտեսական երևոյթների, նրանց ծագման պատճառների և հետեանքների, նրանց աստիճանական զարգացման քննական բացատրութեան ժամանակ՝ տնտեսագիտական հին ուղղութիւնը (ամբողջ պատմական դպրոցը, որ այժմ դեռ բազմաթիւ կողմնակիցներ ունի) առաջնորդում է իդէօլոգիական տեսակէտից. այսինքն տնտեսական կեանքի

քի յառաջադիմութեան, նրա ձևերի բարեփոխումների մէջ հիմնական շարժառիթը համարում է իրաւական, հոգեբանական, բարոյական մօմենտները: Մինչդեռ ըստ մատերեալիստական տեսակէտի, ինչպէս որ հասարակական կազմի կրած փոփոխութիւնները անմիջապէս կախուած են տնտեսական կեանքի յարաբերութիւններից, այնպէս էլ տնտեսական կեանքի փոփոխութիւնները առաջնապէս պայմանաւորուած են տեխնիքական միջոցների, արդիւնաբերական յարաբերութիւնների փոփոխութիւններով:

Մեր տեսակէտը լինելու է զուտ մատերիալիստական (մարքսիստական): Ի հարկէ, մեզ զբաղեցնող թեմայի վերնագիրը լինելով՝ «Տնտեսական» զարգացման ֆագերը», կարելիութիւն չը պիտի տայ մեզ, մանաւանդ այս հանդէսի էջերում, երկար ծանրանալու ամեն մի ֆազի մէջ հասարակութեան սօցիօլօգիական ստրուկտուրայի կրած փոփոխութիւնների վրայ՝ առաջացած տնտեսական ֆակտօրների և յարաբերութիւնների ազդեցութեան տակ: Սակայն հասարակական այնպիսի կարևոր երևոյթներ, ինչպէս են օրինակ՝ դասակարգային յարաբերութիւնների կազմաւորումը, և մանաւանդ աշխատանքի բաժանման միջոցով առաջացած սօցիալական խաւերը, տնտեսական փոխազեցութեամբ, — պիտի էական տեղ զբաւեն մեր գիտողութիւնների մէջ:

Մեր նիւթի ծաւալն է՝ նախ համառօտ և քննական դիտողութիւններով յիշատակել տնտեսական զարգացման յայտնի քեօրիաները, ապա փոքր ինչ ընդարձակ շօշափել տնտեսական զարգացման տարբեր ֆագերը, սկսած պատմական հին անցեալից մինչև նորագոյն կապիտալիստական տնտեսութեան ձևը: Վերջին

խնդրում մեր ուղղեցոյցը լինելու է մեծ մասմբ պրօֆ-
 Կարլ Բիւխերի (Լայցպիգի համալսարանում) թէօրի-
 ան, ամենայայտնին, ամենատարածուածը և մեր կար-
 ծիքով ամենաճշկրիտը մինչև օրս եղած թէօրի-
 աների մէջ: Ի հարկէ, մենք չպիտի խօսենք այս կամ
 այն ֆազում տերապետոյ արդիւնաբերութեան սիստեմի
 մասին. դա ըստինքեան մի սուանձին թեմայի նիւթ է
 կազմում: Մենք պիտի ցոյց տանք միայն պատմական
 մարդու տնտեսութեան զանազան ձևերը, նրանց առ-
 տիճանական բարգացումը, հազարաւոր տարիների օր-
 զանական զարգացումը, այն որոշիչ կրիտերիումները,
 որոնցով սուր տարբերում են տնտեսական ֆազերը, և
 վերջապէս այն տնտեսական ֆենօմեններն ու հասար-
 ակական երևոյթները, որոնք արդիւնք են աշխա-
 տանքի բաժանման աստիճանական կատարելագործու-
 թեան, անտեսական ֆունկցիաների հասունութեան:—
 Ահա այս պիտի լինի մեզ զբաղեցնող խնդիրը:

1

Տնտեսական զարգացման թէօրիաները.

Ֆրիդրիխ Լիստի թէօրիան: Որսորդական կեանքի, խաշնարածու-
 թեան, երկրագործական կեանքի և ինդուստրիական կեանքի շըբ-
 ջաններ: Արդիւնաբերութեան ուղղութիւնը՝ որպէս որոշիչ կրի-
 տերիում:—Բրունօ Հիլքեբրանդի թէօրիան: Բնական իրերի, փո-
 դային և կրեդիտային տնտեսութեան ֆազեր: Փոխանակութեան
 դրութիւնը՝ որպէս որոշիչ կրիտերիում:—Մի շարք թէօրիաներ,
 որոնց հիմնական կրիտերիումը կազմում է աշխատանքի բաժա-
 նումը: Կարլ Բօտերտոուսի թէօրիան:—Կարլ Մարքսի թէօրիան:
 Ասիական, անտիկ, ֆեօդալական և արդի կապիտալիստական արն-
 տեսութեան ֆազեր: Կրիտերիումներ՝ բանուորի իրաւական դիր-
 քը. տնտեսական կեանքի թէզիսական, անտիթէզիսական և սին-
 թէզիսական վիճակը. արդիւնաբերութեան տեխնիկան:—Ֆրիդրիխ
 Էնգելսի թէօրիան: Սեփական, փոխանակութեան և կապիտալիս-
 տական տնտեսութեան ֆազեր:—Գուստաւ Շմօլերի թէօրիան: Ցն-
 դային, քաղաքային, տերիտօրիական և պետական տնտեսութեան
 շըջանները:—Կարլ Բիւխերի թէօրիան (ծանօթ. Վերներ Զօմբար-
 տի թէօրիան): Տնային փակ տնտեսութեան, քաղաքային և ժո-
 դովրդական տնտեսութեան ֆազերը:

1

Առաջին թէօրիան պատկանում է գերմանական
 յայտնի տնտեսագէտ Ֆրիդրիխ Լիստին: Նա բաժա-
 նում է ժողովրդի տնտեսական ամբողջ զարգացումը
 չորս տարբեր շըջանների. որսորդական կեանք, խո

նարածաւրիւն, երկրագործական կեանք և ինքուստիական կեանք¹⁾: Լիտաը բառացի անուանում է այսպէս. որսորդական զրուծիւն, հովուական զրուծիւն, ագրիկուլտուրային զրուծիւն, ագրիկուլտուր—մանուֆակտուրային զրուծիւն և ագրիկուլտուր—մանուֆակտուր—անտրական զրուծիւն. այսպէս վերջին ինքուստրիական շրջանը բաժանում է նա երկու մասի: Այս թէօրիայի սահմային սկզբնաւորութիւնը գտնում ենք դեռ Արիստոտելի մօտ («Politik» 1 եր.), և ենթադրում է, որ Լիտաը օգտուել է այդ սիստեմայից:

Մինչև անցեալ դարու 80-ական թուականները Լիտաի տնտեսական զարգացման ուսմունքը սիրով տեղ էր բռնում ակադիմիական շրջաններում, մասնագէտների մօտորաֆսներին մէջ: Եւ նոյն իսկ այժօր պրօֆ. Շեօնբերգը իր դասագրքի մէջ ընդունում է այդ շրջանները հետեւեալ անունները տալով. որսորդական ժողովուրդ, ձկնորս ժողովուրդ, խաշնարած կամ թափառական ժողովուրդ: 2)

Տնտեսական զարգացման տարբեր ֆազերը ընտրողելու համար, Լիտաը աչքի առաջ է ունեցել, ինչպէս այդ պարզ երևում է իր թէօրիայից, միայն մի հմնական կրիտերիում, այն է արդիւնաբերութեան գլխաւոր ուղղութիւնը, այսինքն թէ ինչ իրերի և ինչ ուղղութեամբ արդիւնաբերութիւն է ունեցել այս կամ այն շրջանում ապրող ժողովուրդը: Մի ընտրողումն, որ նոյնքան անբաւարար է, որքան և մակերևոյթային:

1) Fr. List, «Das nationale System der politischen Oekonomie» (նրա գրական ժողովածուի մէջ III հատ. էր 14).

2) Schönberg, «Handbuch der politischen Oekonomie» (հատ. I էր. 29):

«Անկարելի է նեղրների կամ եւրօպական միջին դարերի տնտեսութեան սիստեմի բոլոր տարբերութիւնները՝ արդի եւրօպական տնտեսութեան եզանակից, բնորոշող միայն տիրապետող արդիւնաբերութեան ուղղութեամբ» — իրաւամբ նկատում է պրօֆ. Ջօմբարտը¹⁾:

Երկրորդ դեռ բաւական տարածուած թէօրիան պատկանում է Բրունօ Հիլդերբանդին՝ Տնտեսական կեանքի ամբողջ պատմական զարգացումը, սկսած ամենահին դարերից մինչև օրս, բաժանում է նա երեք ֆազերի՝ բնական իրերի տնտեսութիւն (Naturalwirtschaft), փողային տնտեսութիւն և կրեդիտային տնտեսութիւն²⁾: Հիլդերբանդի բաժանական սիստեմի որոշիչ կրիտերիումը, ինչպէս տեսնում ենք, կազմում է փոխանակարեան դրութիւնը: Հին ժամանակներում, երբ բացակայում էր տնտեսական բարիքների արժէքը որոշող մի ընդհանուր մասշտաբ՝ փողը, մարդիկ փոխանակում էին իրար հետ բնական իրերը. մէկը տալիս էր միւսին այն, որից նա շատ ունէր, և զրա փոխարէն ստանում այն, որին նա կարիք ունէր: Ուշ ժամանակներում արդէն տիրապետող է դառնում փողի տնտեսութիւնը, իր

1) Sombart, «Die gewerbliche Arbeit und ihre Organisation» (տես «Archiv für sociale Gesetzgebung und Statistik» (XIV հատ. I և 2 տարրը, էր. 372).

2) Տես Հիլդերբանդի հանդէսը «Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik» II հատ. (1864), էր. 1.

զանազան ֆունկցիաներով: Իսկ նորագոյն շրջանում՝ կապիտալիստական անտեսութեան օրով, արագ զարգանում ու ծաւալում է կրիգետային տնտեսութիւնը:

Այս թէօրիան ևս միակողմանի է և մակերևոյթային: Փոխանակութեան դրութիւնը ըստ ամենայնի չի բնորոշում որևէ դարեշրջանի ժողովրդի տնտեսութեան եղանակը և ոչ էլ լիամիտի ու հիմնական կրիտերիում կարող է ծառայել, որի տեսակէտից կարելի լինէր ամբողջ տնտեսական զարգացումը տարբեր ֆազերի բաժանել: Հիլդերբանդը տարբերում է տնտեսական սիստեմներն ըստ արտաքին սիմպտոմների, փոխանակ ըստ տեսութեան էական բնոյթի, որ արտադրում է այդ սիմպտոմները: Այլևս կոմից այդ թէօրիան մոռանում է փողի մի կարևոր ֆունկցիան՝ արժէքի չափը (Wertmass), որ թէ փողային և թէ կրեդիտային տնտեսութեան մէջ միանգամայն անխախտ է մնում: Եւ վերջապէս աւելացնելու է, որ արդի տնտեսութեան շրջանում կրեդիտային կազմը երբէք այն աստիճան չի տիրապետել և դուրս մղել կանխիկ փողի տնտեսութիւնը, որ կարելի լինէր նորագոյն դարերի տնտեսական ֆազը կոչել կրեդիտային տնտեսութիւն: Այդ թէօրիայի յայտնի կողմնակիցն է պրոֆ. Կօնրադը:

3

Այնուհետև գալիս է ժամանակագրական կարգով երրորդ կաթեգորիային պատկանող թէօրիաների մի շարք, որոնց մէջ ընդհանուր է մի հիմնական կրիտերիում. այն է՝ աբսալսանքի բաժանումը:

Այդ խմբի առաջին ներկայացուցիչը համարուում

է պետական կամ կաթեդեր սօցիալիզմի (Staats—oder Katheder—Socialismus) հայր Կարլ Րօտբերտուսը: Անուրանալի է, ՚ի հարկէ, որ Րօտբերտուսը առաջինն է եղել իր տեսակում, որ պարզ ու որոշ մասնացոյց է արել այն իրողութեան վրայ, թէ ինչպէս մասնաւոր տնտեսութիւնները հետզհետէ կլանում են հասարակական խոշոր ձեռնարկութիւնների մէջ, թէ ինչպէս տնտեսութեան տիրապետող ձևը՝ նորագոյն դարերում, որ պատմականօրէն պայմանաւորուած մի երևոյթ է, հակադրում է սօցիալական տնտեսութեան եղանակին: Նա դարձրել է տնտեսագիտական այդ հայացակէտը իր ամբողջ սիստեմի մեկնակէտը, դեռ իր առաջին երկու աշխատութիւնների մէջ: ¹⁾

Րօտբերտուսը պարզ որոշում է հին դարերի կրդզիացած տնտեսութիւնը՝ կատարեալ անհատական տնտեսութեան դրութիւնը՝ ապագայ դարերի աշխատանքի բաժանման դրութիւնից: «Աշխատանքի բաժանման հետ, ասում է նա, առաջ է գալիս անհատների մէջ մի խմբակցութիւն, որ կրդիացած տնտեսութեան վրայ մի բոլորովին նոր բնոյթ է դրօշմում»: ²⁾ Իսկ աշխատանքի բաժանման դրութիւնը բաժանում է նա երկու տարբեր շրջանների. առաջին այն շրջանը, ուր դեռ գոյութիւն չունէր կալուածի և կապիտալի հիմնական շահագործութիւնը (առաւելապէս միջին դարերում), ուրեմն և կալածն ու կապիտալը համապատասխան հասոյթ ու շահ չունէին: Ապա երկրորդ՝ կալուածի և կապիտալի արմատական էքսպլօատացիայի, շահագործման

¹⁾ Karl Rothertus, «Zrkenntnis unserer staatswirtschaftlichen Zustände (1842 թ. էր. 67).

²⁾ «Vierter socialer Brief an von Kirchmann (էր. 77.)

շրջան (նոր ու նորագոյն դարերը), ուր հասոյթն ու շահը իւրաքանչիւր տնտեսական ձեռնարկութեան նըպատակն է համարուած:

Բօտերտուտի թէօրիան զուրկ է սիստեմատիկական խոր ու հիմնական լուսարանութիւնից. նա չի զարգացրել այդ աւելի ուշ տարիներում՝ իր մտաւոր արտադրութիւնների հասունութեան շրջանում, այլ թողել է այն կիսատ ու թերի վիճակում, Ինչպէս նախկին երկերի մէջ է եղել: 1851 թուականից յետոյ նա այլ ես չի զբաղուել այդ խնդրով:

4

Այդ խմբի թէօրիայի ներկայացուցիչների շարքին են պատկանում նաև Կարլ Մարքսն ու Ֆրիդրիխ Էնգելսը: Տնտեսագիտութեան և սօցիալական գիտութիւնները մէջ եզակի տեղ են զբաւում այդ հանճարեղ մտածողները: Առաջ ոչ ոք այնքան խորաթափանց ու փայլուն կերպով չի ըմբռնել ու պատկերացրել արդի կապիտալիստական արդիւնաբերութեան սիստեմը, նըրա ներքին գաղտնիքը, տնտեսական զարգացման պատմական տեղեկնցիան և զբանով պայմանաւորուած սօցիալական կեանքի անժխտելի էվօլուցիան, ինչպէս Մարքսն ու Էնգելսն են արել: Այնքան բազմաթիւ ու ծանրակշիռ պօրբէմներ յարուցանող և նրանց լուծում տուող հեղինակները, անտարտկոյս, չէին կարող չարտայայտուել նաև այնպիսի կարգինալ խնդրի վերաբերմամբ, ինչպիսին է՝ մարդկային հասարակութեան տնտեսական զարգացման ֆազերը:

Որոտովանելու է, ի հարկէ, որ Մարքսն ու Էն-

գելսը այնքան խոր ու մասնագիտօրէն չեն զբաղուել հին ու միջին դարերի ժողովուրդների տնտեսութեան դրութեամբ, որքան արդի եւրօպական ազգերի տընտեսութեան ու արդիւնաբերութեան ձևերով, որպէս զի կարողանային տնտեսական աստիճանական զարգացման ուսմունքի մէջ ևս կօրիփէյներ, պարագլուխներ լինել: Այնպէս սր Մարքս-Էնգելսի այդ սահմանում արած հետազօտութիւնը մի ուրոյն սիստեմ չի կազմում, կարօտ է լայն, փաստալից լուսարանութեան: Սակայն միանգամայն անուրանալի է, որ այդ երկու մտածողների տուած հատուկտոր բացատրութիւնները, մանաւանդ նրանց առաջարկած կրիտիցիստիցները, իրանց զանազան երկերի մէջ, աւելի պարզ ու որոշակի են շեշտում տնտեսութեան եղանակների տարբերութիւնները պատմական շրջաններում, քան միւս թէօրետիկներն են արել: Եւ պրօֆ. Բիւխերի յաջողութեամբ պատկուած թէօրիան, ինչպէս այդ յետոյ կը տեսնենք, ամենից շատ ազդուած է Մարքս-Էնգելսեան հայեցակէտից:

Մարքսի և Էնգելսի մօտ տարբերում են իրարից թէօրիայի ձևակերպումները, թէև մի և ընդհանուր է այն հիմնական հայեցակէտը, որ ելակէտ է ծառայել նրանց գիտողութիւնների համար: Երկուսի մօտ յաճախ են շեշտուած երկու կամ աւելի «տնտեսութեան ու արդիւնաբերութեան եղանակների» տարբերութիւնները: ¹⁾ «Ընդհանուր գծերով, ասում է Մարքսը, կարող են ասիական, անտիկ, ֆէօդալական և արդի կապի-

1) S. E. K. Marx und Fr. Engels, «Das Kom. Manifest» (Կր. 10) K. Marx, «Das Elend der Philosophie» (Կր. 105). Fr. Engels, «Dühring» (Կր. 254).

տալիստական արդիւնաբերութեան եղանակները համարուել որպէս պրօգրեսիւ էպօխաներ տնտեսական-հասարակական կազմակերպութեան մէջ» 1):

Առանձին-առանձին ծանօթանանք Մարքսի և էնգելսի տեսական ձևակերպումների հետ:

Մարքսի մօտ կարելի է գտնել հետևեալ հիմնական կրիտերիումները, որոնք որոշում են զանազան տնտեսական-պատմական ֆազերի տարբերութիւնները:

1. Բանուորի իրաւական դիրքը: Մարքսի թէ առաջին և թէ վերջին տշխատութիւնների մէջ, սկսած «Կօմունիստական Մանիֆեստից» մինչև «Կապիտալը» (օրինակ 1 հատ. եր. 43, 133 և այլն) շատ տեղեր են շեշտուում շահագործող ու շահագործուող, տիրապետող ու ենթարկուող դասակարգերի փաստական և իրաւական գրութիւնները: Շահագործուող տարրը հին դարերում եղել է ստրուկ, միջին դարերում՝ ճորտ և նորագոյն դարերում՝ իրաւապէս ազատ բանուոր. սա էական կրիտերիում է համարուում Մարքսի մօտ, տարբերելու տնտեսական զարգացման զանազան շրջանները: Նոյն իսկ մարքսիզմի քննադատներից մէկը՝ պրօֆ. Լ. Շտայնը, Մարքսի այդ կրիտերիումը համարում է միակ տարբերիչ մօզուսը տնտեսական աստիճանների: Նա գտնում է Մարքսի մօտ հետևեալ տնտեսական շրջանները. ստրկական տնտեսութիւն, ճորտային տնտեսութիւն և ոսցիալիստական տնտեսութիւն: 2)

2) Տնտեսական ողջ կառուցուածքի քեզիսական, ան-

1) Marx, «Zur Kritik der politischen Oekonomie», յառաջաբան եր. XI., նոյնը նաև «Lohnarbeit und Kapital»-ի մէջ (եր. 15).

2) L. Stein, «Die sociale Frage im Lichte der Philosophie» (եր. 383): Վերջերս Կարլ Կաուցկին ևս փորձել է մի ինքնուրոյն թէօ-

սիքեզիսական եւ սինթեզիսական վիճակը: Մարքսի այս կրիտերիումը հիմնուած է Հեգելի դիալեկտիքական տրիազի (երրորդութիւն) վրայ, և ձևակերպուում է այսպէս.

	Թեզիս.	Անտիթեզիս	Սինթեզիս
I	Նախնական կօմունիզմ:	Ապրանքային գիւնարեւութիւն.	Գիտակցական կօմունիզմ:
II	Անմիջապէս հասարակական-ցած արդիւնաբերութիւն:	Անձրագիր արդիւնարեւութիւն:	Միջնորդապէս հասարակականացած արդիւնաբերութիւն
III	Բանուորները տէր են արդիւնաբ. միջոցներին:	Բանուորները զբր-կուած են արդիւնաբ. միջոցների:	Բանուորները տէր են դատուած արդիւն. միջոցներին աւելի բարձր աստիճանի վրայ:

Այս տրիազի մէջ պատկերանում է մեզ մարդկային հասարակութեան տնտեսական գրութեան դիալեկտիքական զարգացումը, բաժանուած խոշոր դարերշրջանների. սկզբնական կօմունիստական շրջան, մասնաւոր սեփականութեան շրջան և ապագայ ոսցիալիստական շրջան, որի իրականացումը ըստ Մարքսի զարգաման թէօրիայի նոյնքան անհրաժեշտ է, որքան անհրաժեշտ է եղել առաջին և երկրորդ տնտեսական-հասարակական շրջանների դարաւոր գոյութիւնը:

3. Տնտեսական աստիճանների արբերութիւնը ըստ արդիւնաբերութեան սեխնիկայի: Այս կրիտերիումը մեծ

րիա տալու, որ մի քանի որոշիչ կրիտերիումների կօմբինացիա է կազմում: Նա բաժանում է այսպէս. բնական իրերի տնտեսութիւն, ֆէօդալական տնտեսութիւն, համքարական-մենաձաճառ տնտես. (Zünftige Monopolwirtschaft) և ապրանքային տնտեսութիւն. նա վերջինս կրկին բաժանում է՝ պարզ ապրանքային տնտես. և կապիտալիստական տնտեսութիւն: (Տես «Agarfrage» եր. 60—61).

տեղ է գրաւում Մարքսի, ինչպէս և Էնգելսի տնտեսական գիտողութիւնների մէջ, և այդ մանաւանդ այն դէպքում, երբ նրանք պատմական մատերիալիզմի տեսակէտից ցոյց են տալիս, թէ ինչպէս հասարակական-քաղաքական կեանքի կերպարանափոխութիւնը անմիջապէս և հիմնապէս ազդում է տնտեսական ֆակտորներին, իսկ վերջիններս իրանց կողմից անմիջապէս ենթակայ են արդիւարեւութեան տեխնիքական յարաբերութիւններին, աշխատանքի միջոցներին: «Տնտեսական էպօխաները, ասում է Մարքսը, տարբերում են ոչ թէ նրոնով, թէ ինչ է արդիւնաբերում, այլ նրանով, թէ ինչպէս, աշխատանքի ինչ գործիքներով է արդիւնաբերում: Աշխատանքի միջոցները կազմում են ոչ միայն մարդկային աշխատանքի ոյժի զարգացման մասշտաբը, այլ և այն հասարակական յարաբերութիւնների յայտանշանը, ուր նրանք բանեցնում, գործադրում են»: ¹⁾ Աւելի որոշ արտայայտութեամբ գրտնում ենք նոյնը Մարքսի պատմական մատերիալիզմի կլասիք դեֆինիցիայի, որոշման մէջ, հէնց առաջին տողերում. «հասարակական արդիւնաբերութեան մէջ, ասում է Մարքսը, առաջ են ընթանում որոշ, անհրաժեշտ, մարդկանց կեանքից անկախ յարաբերութիւններ՝ արդիւնաբերութեան յարաբերութիւններ, որոնք համապատասխան են արտադրողական նիւթական ոյժերի զարգացման աստիճանին»: ²⁾

Այլ կերպ է ձևակերպում թէօրիան Էնգելսը. և պէտք է ասել, որ նրա յետագայ գրուածներում, մա-

¹⁾ Marx, «Capital» (I հատ. էր. 142).

²⁾ Marx, «Zur Kritik der politischen Oekonomie», յառաջաբեր. XI.

նուանդ նրա «Ընտանիքի, մասնաւոր սեփականութեան և պետութեան ծագումը» (1884 թ.) վերնագրով երկի մէջ, աւելի հասունացած և սիստեմատիկաբար ներկայացրած վիճակի մէջ ենք գտնում տնտեսական զարգացման ուսմունքը, քան Մարքսի մօտ:

Էնգելսի թէօրիայի մէջ ամենահիմնական կրիտերիումը կազմում է աշխատանքի բաժանումը կամ անդամահատումը (Zergliederung) իրերի արդիւնաբերութեան սրբոցեսի մէջ: Աշխատանքի բաժանումը, իբրև կրիտերիում ընդունել է և՛ Մարքսը (տես օրինակ «Գապիտալ» էր. 46, 78, 322 և այն), սակայն Էնգելսն է եղել գլխաւորապէս, որ այդ կրիտերիումը տնտեսական զարգացման ֆազերը ընորոշող ուսմունքի հիմք է ծառայեցրել: Էնգելսը որոշում է տնտեսական զարգացման երեք գլխաւոր էտապներ: ¹⁾

1. Սեփական սնտեսիւն — արդիւնաբերութիւն սեփական կարիքների համար:

2. Փոխանակութեան սնտեսիւն — որ երեք տարբեր աստիճաններ ունի՝

ա. Իբրև պատահական երևոյթ, երբ փոխանակում է միայն առատ բերքերի աւելորդ մասը:

բ. Իբրև կանոնաւոր, մշտական երևոյթ, երբ կենսական պիտոյքների արդիւնաբերութեամբ զատւում են խաշնարած և երկրագործ ցեղերը և այդպիսով մըշտական կարիք է զգացւում տարբեր իրերի փոխանակութեան:

ց. Իբրև անհրաժեշտ երևոյթ, երբ կրկնապարծութիւնը և ձեռնարհատը բաժանում են իրարից և գը-

¹⁾ Fr. Engels, «Anti-Dühring» (էր. 138), Engels, «Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats», (121 էր.)

1209 (509) 4889-2010/44

բաւում արդիւնաբերութեան զատ-զատ սահմաններ, տոն տալիս սօցիալական տարբեր խաւերի:

3. Վապիսալիսական սիստեմքիւն—որ բնորոշում է ապրանքային արդիւնաբերութեամբ, ենթակայ կապիտալիստի բացառակի ղեկավարութեան:

5

Այստեղ յիշելու է նաև պրօֆ. Շմօլերի թէօրիան: Շմօլերը տարբերում է հետեւեալ տնտես. ֆազերը.

1. Յեղային, գիւղական կամ շրջանային տնտեսութիւն.

2. Քաղաքային տնտեսութիւն.

3. Տերիտորիական տնտեսութիւն.

4. Պետական տնտեսութիւն.

Այստեղ ևս տնտեսական շրջանների տարբերութեան էական կրիտերիումը համարում է աշխատանքի բաժանումը: Սակայն մի հիմնական կէտում Շմօլերի թէօրիան տարբերում է այդ կաթնագործային պատկանող միւս թէօրեաթիկներից: Շմօլերը հիմնաւորում է զանազան տնտեսական սիստեմների տարբերութիւնները բոլորովին այլ կերպ, քան միւս հեղինակները: Մինչ դեռ Բօտրերտուսը, Մարքսն ու Էնգելսը և Բիւխերը—ինչպէս յետոյ կը տեսնենք—զանազան աղնտեսական շրջանների տարբերիչ կողմերը բացատրում են զուտ կառուցալ (պատճառակցական) կերպով—բացառապէս պայմանաւորուած արդիւնաւէտ ոյժերի ներգործութեամբ և տնտեսական-արդիւնաբերական շարքերութիւնների օրգանական զարգացումով,—Շմօլերը, բնդհակառակը, առաջնորդում է զուտ թեթօլոգիական սկզբունքով (նպատակայարմարութեան սկզբունք):

Ըստ Շմօլերի, տնտեսական զարգացման ֆազերի մէջ տարբերութիւններ ծագում են այն պատճառով, որովհետև պէտք է զանազան—առաւելապէս քակաքական նպատակներ իրականանային: «Նշանակալից է, ասում է Շմօլերը, տնտեսական կեանքի կապակցութիւնը սոհասարակ սօցիալական և քաղաքական կեանքի էական ու ղեկավար օրգանների հետ... տնտեսական-սօցիալական էական հիմնարկութիւնների կախումը քաղաքական կարեորագոյն մարմիններից և ֆակտօրներից: ¹⁾

Շմօլերի «նպատակայարմարութեան» ուսմունքը չունեցաւ ոչ մի կողմակցութիւն նոյն իսկ իր աշակերտների և պատմական դպրոցի (որի յայտնի ներկայացուցիչն ինքն է) կուսակիցների կողմից: Նրա թէօրիան սուր քննադատութեան ենթարկուեց սօցիալիստների, ապա Բիւխերի և Զօմբարտի կողմից:

6

Մինչև այստեղ մենք բաւականացանք տնտեսական զարգացման ֆազերը բնորոշող այն թէօրիաների յիշատակութեամբ, որոնք յայտնի տեղ են գրաւում աղնտեսագիտութեան մէջ: Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ այդ բոլոր թէօրիաները—մի կողմը թողնելով մէկի կամ միւսի մասնաւոր առաւելութիւնները—մնացել են թերի, անմշակ և անսխտեմ վիճակի մէջ: Նրանց բոլորի մէջ—բացառութեամբ Մարքս-Էնգելսեան թէօրիաների—պակասում է խոր ու բազմակողմանի լուսաբանութիւնը, կրտիկական ոգին: Նրանց շատերի մէջ

¹⁾ Städtische, territoriale und staatliche Wirtschaftspolitik (in Schmollers Forschungen (հատ. VIII (1884) էր. 16—17)

անտեսական շրջանների տարբերութիւնները որոշող կրիտերիումները մնացել են միայն որպէս պատուրատ, առանց ընդարձակ ու լրացուցիչ բացատրութիւնների, հիմնաւորութեան:

Միակ թէօրիան, կամ, ինչպէս ասում են, անտեսագիտութեան վերջին խօսքը այդ սահմանում, որ մինչև օրս (ընդամենը 12 տարուայ ընթացքում, 1893 թուականից սկսած) խիստ ժողովրդականութիւն է վաստակել գիտական շրջաններում, համարում է պրօֆ. կարլ Բիւխերի թէօրիան ¹⁾: Անտարակոյս Բիւխերի տեսութիւնը կրում է նախորդ գիտնականների—առաւել Մարքս-էնգելսեան — տեսութիւնների որոշ գրօշմը: Սակայն այն լրիւ սխառմը, քննական հետազոտութիւնը, փաստերի ահագին տարափը, որ նա զանազան ֆազի-

1) Այստեղ յիշելու է, որ Բիւխերի տեսութիւնից յետոյ, վերներ Զօմբարտը եւ փորձեց (տե՛ս «Die gewerbliche Arbeit und ihre Organisation» in Archiv für sociale Gesetzgebung und Statistik XIV հատ. 1 և 2 տետրը, էր 392. 1899 թ.) այնուհետև նոյնը ընդարձակած իր «Der moderne Kapitalismus» գրքի առաջին հատորում, (էր. 50, 1902 թ.) մշակել անտեսական զարգացման ուսմունքը: Նա եւ երեք մասի է բաժանում անտեսական զարգացումը, այն է՝ անհատական, փոխանցման և հասարակական անտեսութիւն: Առաջնակարգ կրիտերիումը, որով Զօմբարտը որոշում է անտեսական ֆազիերի տարբերութիւնը, կազմում է նրա մօտ արդիւնութեան ոյժը (Produktivitätskraft) որ տարբեր են զարգացման բոլոր շրջաններում: Առաջ, նահապետական գործիքների շրջանում, խիստ սակաւ է եղել արդիւնաւէտութեան ոյժը, հետզհետէ, գործիքների կատարելագործութեամբ, նա հասել է ներկայ շոգու և էլեքտրականութեան օրով զարգացման պատեցիկէլ աստիճանին: Որովհետեւ Զօմբարտի թէօրիան քիչ է տարբերում Բիւխերի ուսմունքից, այդ պատճառով աւելորդ ենք համարում ստանձին գիտագութիւնների նիւթ գարձելու: Բիւխերի թէօրիայի առաւելութիւնները չենք գտնում Զօմբարտի մօտ նոյն շափով:

րի անտեսական սխառմների ընդարձակ նկարագրութեամբ և էտնօգրաֆիական բազմաթիւ լրացուցիչ տեղեկութիւններով տալիս է,—համարում է Բիւխերի եզակի ծառայութիւնը: Ըստ այդ թէօրիայի պիտի ծանօթանանք մենք անտեսական զարգացման ֆազերի հետ:

Բիւխերի տեսութիւնը ընդգրկում է իր մէջ անտեսական զարգացման երեք խոշոր ֆազեր՝ սկսած պատմական հին դարերից մինչև արդի եւրօպական անտեսութեան աստիճանը: Նա ձևակերպում է այսպէս ¹⁾.

1. Տնային փակ ճեցեսութեան աստիճան (Die Stufe der geschlossenen Hauswirtschaft).—Արդիւնաբերութիւն գուտ սեփական կարիքների համար, փոխանակութիւնից (մշտական) գուրկ անտեսութիւն: Այդ աստիճանի վրայ իրերը սպառում են այն անտեսութեան մէջ, ուր նրանք արտադրում են:

2. Քաղաքային ճեցեսութեան աստիճան (Die Stufe der Stadtwirtschaft).—Արդիւնաբերութիւն վաճառորդների համար կամ անմիջական փոխանակութեան աստիճան: Այդ աստիճանի վրայ իրերը արդիւնաբերական անմիջապէս անցնում են սպառողական անտեսութեան մէջ:

3. Ժողովրդական ճեցեսութեան աստիճան (Die Stufe der Volkswirtschaft).—Ապրանքային արդիւնաբերութիւն, իրերի շրջանառութեան աստիճան: Այդ աստիճանի վրայ իրերը սովորաբար անցնում են մի շարք անտեսութիւնների բովով (շրջանառութեան պրօցես), նախ քան սպառման հասնելը:

1) K- Bücher, «Die Entstehung der Volkswirtschaft» (3-րդ հրատ., էր. 108)

Բիւխերի թէօրիայի մէջ ևս հիմնական կրիտե-
րիումը կազմում է աշխատանքի բաժանումը: Բացի դը-
րանից այդ թէօրիայի մէջ ուշադրութեան է առնուում
և՛ մի այլ խիստ կարևոր մօմենտ, որ ոչ մի թէօրետիկի
մօտ այնքան փաստալից ու կառուցալ չի բացատրուում,
ինչպէս Բիւխերի մօտ: Դա կազմում է այն յարաբերու-
թիւնը, որ գտնուում է իրերի արդիւնաբերութեան կամ
արդիւնաբերողների և իրերի սպառման կամ սպառող-
ների մէջ. ուրիշ խօսքով դա կազմում է այն ճանա-
պարհի երկարութիւնը (Weglänge), որով իրերը արդիւ-
նաբերողի ձեռքից հասնում են սպառողի ձեռքը:

Եթէ ուզում ենք մանրամասն ընտրուել տնտեսա-
կան այս երեք ֆազերը և ցոյց տալ նրանց պատմա-
կան զարգացման խոշոր տարբերութիւնները, ապա
մենք պէտք է ուշադրութեան առնենք բացառապէս
նրանց տնտեսական առանձնայատկութիւնները, մի կողմ
թողնելով այն մասնաւոր ու ցոյցողական երևոյթները,
որոնք խոտորում են այս կամ այն պատմական շրջ-
անում տիրապետող տնտեսութեան ընդհանուր սիս-
տեմից: Այդ պատահական և մասնաւոր երևոյթները
լինում են երբեմն հին շրջանի մնացորդներ կամ ապա-
գայ շրջանի սկզբնաւորութիւն:

Տնային փակ տնտեսութիւն.

Տնային փակ տնտեսութեան բնոյթը—Հողը, տնտեսական
զարգացման առաջին ֆազում:—Արդիւնաբերութիւն սեփական
կարիքների համար:—Աշխատանքի բաժանումը ընդհանրի մէջ:—
Ստրկութեան կրօնք զարեշրջանը:—Ցունական և հովմէական
տնտեսութիւնը:—Ստրկատիրոջ իրաւունքը:—Կոչումները տնային
տնտեսութեան մէջ:—Պետութեան տնտեսութիւնը:—Հարուստներ
և աղքատներ, ազատներ և ստրուկներ:—Բօմանական և զերմա-
նական ցեղերի տնտեսութիւնը միջին դարերի սկզբներում:—
ձորատային տնտեսութիւն:—Ֆէօդալներ և ձորտեր:—Փոխանակու-
թեան երևոյթը տնտեսութեան առաջին ֆազի մէջ:

Տնային փակ տնտեսութեան պատմական ֆազը
ընտրուում է նրանով, որ այնտեղ արդիւնաբերութեան
և սպառման տնտեսութիւնը ամբողջովին ամփոփուած
է տնային փակ շրջանակի մէջ: Իւրաքանչիւր տան մէջ
արդիւնաբերութեան չափն ու եղանակը որոշուած է
ընտանիքի անդամների կարիքներով: Իւրաքանչիւր
տնտեսական իր կամ բարիք՝ հում նիւթից սկսած մինչև
պատրաստի արդիւնք զարձնելը, արտադրուած ու սպառ-
ւում է միևնոյն նեղ շրջանակի մէջ, առանց որևէ միջ-
նորդական ձեռքի: Այդ երկու տարբեր գործողութիւն-

ները՝ արտադրութիւն և սպառում, կազմում են մի անընդհատ, սերտ միացած, միուրոյն պրօցես:

Մի այդ կարգի ինքնամիոփ ու աւտօնոմ տնտեսութիւն, ինչ ասել կուզէ, սերտ շաղկապուած է հողի հետ: Եղաւ տնտեսող սուբիեկտը որսորդ թէ ձկնորս, որոնք իւրացնում են բնութեան առաջարկած առատ բերքը, եղաւ նա թափառական խաշնարած, որ չուժ է իր հօտով և տուն ու գոյքով այս ու այն տեղ, եղաւ նա հողագործ և այլն, այդ միենոյն է—բոլոր դէպքերում տնտեսողի աշխատանքը որոշուում է այն կտոր հողով, որի վրայ նա կարգաւորում է: Եւ որքան նա յառաջադիմում է իր ըմբռնողութեամբ և տեխնիքական ճարպիկութեամբ, որքան ծրագրուած և բազմակողմանի կերպով է կազմաւորում նրա կարիքների բաւարարութիւնը, այնքան մեծ է նրա կախումը հողից, այնքան նա արագ է տիրապետում հողին և նրան հետզհետէ ինտենզիւ շահեցնում:

Տնային փակ տնտեսութեան շրջանում ընտանիքի անդամները ոչ միայն քաղում էին բնութեան բերքերը, այլև նրանք պէտք է իրանց սեփական աշխատանքով պատրաստէին, կարևոր գործիք ու կարասիք, պէտք է հում նիւթերին կազմ ու ձև տային և գործածական իրեր շինէին: Եւ որովհետև անհատական ոյժերը բաւական չէին աշխատանքի այդ բոլոր ճիւղերում գործելու, այդ պատճառով աշխատանքի ֆունկցիաները բաժանուում էին տան անդամների վրայ—ըստ սեռի, տարիքի, անհատական ոյժի ու ճարպիկութեան: Դժուար ու բարդ աշխատանքը միացնում է մի քանիսի ոյժերը իրար հետ: Այդպիսով, տնտեսութեան այդ շրջանում արդէն հետզհետէ զարգանում է աշխատանքի բաժանումը և աշխատանքի խմբակցութիւնը, որոնց սկզբնա-

կան արմատները գտնում ենք դեռ վայրենի ցեղերի մէջ, նախապատմական շրջանում:

Սակայն ընտանիքը չէր կարող աշխատանքի այդ երկու տարբեր ձևերը իր մէջ ամփոփել ու գործածել. եթէ նա այսօրուայ ընտանիքի կազմն ունենար—ծնողները, որդիք և երբեմն ծառայ կամ աղախին: Հին նահապետական ընտանիքը ներկայացնում էր մի քանի սերունդներ ու արիւնակիցներ ամփոփող բազմանդամ գերպատու (Sippe) ¹⁾, որի անդամները՝ սկզբում կազմակերպուած մայրական, իսկ յետոյ հայրական իրաւունքներով, համայնաբար տիրում էին հողի ու գոյքի, միասին վարում էին տնտեսութիւնը, ներկայացնում էին մի սերտ շաղկապուած իրաւական միութիւն: Մարդ անհատը գերպատուից դուրս ազատ թռչուն է, նա չունի ոչ մի իրաւական, տնտեսական ապահով գոյութիւն, կարիքի մէջ չունի որևէ օգնող, ծեծուելու դէպքում չունի վրէժխնդիր լինող, մահուան դէպքում չունի իրան թաղող և այլն ²⁾: Նահապետական բազմանդամ ընտանիքներ կարելի է գտնել դեռ այժմ իսկ հարաւային սլաւոնների, ռուսների, կովկասեան ցեղերի, հինգուսների մօտ:

Այդ կարգի մեծ ընտանեկան խմբակցութիւնների

1) E. Grosse, «Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft» VIII գլուխը:

2) Աֆրիկայում կարելի է գտնել դեռ այդ տեսակ պատկեր: «Նեգրների իրաւական գաղափարների մէջ—ասում է Բուխներ—գլխաւոր մօմենտ է համարում այն հանգամանքը, որ իրաւական անհատ համարում է ոչ թէ անձը, այլ համայնքը, ընտանիքը: Իրաւունքներն ու պարտականութիւնները վայելում է ինքը համայնքը անսահման կերպով: Նա պատասխանատու է իր անդամների բոլոր արածների համար»: M. Buchner, «Kamerun» եր. 118.

մէջ հնարաւոր էր լինում աշխատանքի բաժանումը բաւական ընդարձակ չափով գործադրել: Տղամարդիկ ու կանայք, մայրեր ու մանուկներ, հայրեր ու պապեր — իւրաքանչիւրը ունէր իր որոշ գերը իրերի արդիւնաբերութեան և սնարարութեան մէջ: Արիւնակցութեան կապերով, հնազանդութեամբ և փոխադարձ յարգանքներով կազմում էին նրանք մի ներդաշնակ միւթիւն: Սակայն երբ ժամանակի ընթացքում կազմալուծւում է բազմանդամ ընտանիքները, այդ դէպքում ընտանիքը սնտեսական անհրաժեշտութիւն է զգում ընդունելու իր մէջ օտար (ոչ արիւնակից) տարրեր. այդ սնտեսական երևոյթից ծագում է ստրկութեան ինստիտուցիան: Իրանով արդէն հնարաւորութիւն է ձեռք բերւում անխախտ պահելու անային սնտեսութիւնը և միևնոյն ժամանակ ընդարձակելու կարիքների բաւարարութեան շրջանը: Տան աշխատանքի բաժանումը կամ խմբակցութիւնը դառնում է աւելի բազմաճիւղանի, որքան աւելի է շատանում տան տիրոջ տրամադրութեան տակ գտնուած ստրուկների թիւը: Աշխատանքի զանազան ֆունկցիաները՝ հողագործութիւնը, հացահատիկներ ազալ, հաց թխել, մանել, գործել, գործիքներ պատրաստել, անասուններ խնամել և այլն, հետզհետէ դառնում են անային մասնաւոր կոչումներ՝ բարձուած անազատ աշխատաւորի շինքին: Եւ որքան հարուստ է տան տէրը, մեծ նրա սնտեսութիւնը, այնքան էլ բազմակողմանի և փարթամ կերպով կարող է կատարելագործուել նիւթեր կոել կոփելու և ազնուացնելու տեսնիկան:

2

Այսպիսի բնոյթ ունէր յոյների, կարթագեցիների և հռովմէացիների սնտեսութիւնը: Բօտրերտուսը անուանում է դա սնտեսութիւն (Oikenwirtschaft), յունական oikos — տուն — բառից, որ նշանակում է սնտեսական միութիւն, կազմակերպութիւն: Օյկոսը ամփոփում է իր մէջ ոչ միայն բնակարան, այլ և դրա հետ միասին սնտեսող մարդկանց խումբը, որի անդամներին յոյնը oiketai է անուանում. մի խօսք, որ իր պայմանական հասկացողութեամբ սահմանափակւում էր միայն սնտեսական ստրուկների վրայ, որոնք կրում էին այն ժամանակ տան ամբողջ աշխատանքը: Միևնոյն միտքն ունի հռովմէական familia խօսքը. famuli նշանակում է տան ստրուկները, իսկ pater familias — ընտանիքի ստրուկների տէրը, որի ձեռքն էր կենտրոնանում ամբողջ սնտեսութեան արդիւնքը: Տան ոչ մի անդամ չէր վաստակում իր համար, այլ pater familias-ի համար. նրան էր վերապահուած իւրաքանչիւրի կեանքի ու մահուան իրաւունքը:

Եւ տան հօր այդ տիրական իրաւունքի շրջանում, որ տարածւում էր տան բոլոր արիւնակիցների և օտարների վրայ, անային փակ սնտեսութիւնը աւելի էր ամրակազմ միութիւն ստանում և արդիւնաւէտ դառնում, քան հին նահապետական գերդաստանի մէջ, որ զուտ արիւնակիցների խմբակցութիւն էր կազմում: Ստրկատիրոջ այդ անսահման իրաւունքներով չբացել էր անհատական գոյութիւնը. պետութիւնն ու իրաւունքը ճանաչում էին միայն ընտանիքներ, մարդկանց խմբակցութիւններ. նրանց համար փոյթ չէր, թէ

ինչ էր կատարուում ընտանեկան հարկի տակ. նրանք կանոնաւորուում էին յարաբերութիւնները ոչ թէ մարդ անհատներին, այլ տներին մէջ:

Կլասիք դարերը շնորհիւ սարկատէր հարուստ տան աշխատանքը ունէր բազմաթիւ ֆունկցիաներ: Դեռ 17-րդ դարում հոլանդացի Տ. Պոմպա անունով մի հեղինակ թւում է մօտ 146 զանազան աշխատանքի ֆունկցիաներ, որ ունէին հոովմէական հարուստ տներին ըստրուկները. Այսօր նոր հետազոտութիւնը աւելի է ցոյց տալիս: Հոովմէական իւրաքանչիւր հարուստ տան սըտրուկ բանւորութիւնը բաժանուում էր երկու մասի: Առաջինը կոչուում էր familia rustica, այսինքն արդիւնաբերական նպատակների ծառայողներ: Այդ կաթեզօրիայի մէջ էին մտնում բոլոր արհեստային կոչումները, որ վարում էին ստրուկները, այն է՝ երկրագործութիւն, խաշնարածութիւն, անասնապահութիւն, մանուածագործութիւն, ոստայնակութիւն, դերձակութիւն, դարբնութիւն և այլն: Երկրորդ մասը կոչուում է familia urbana, այսինքն վարչական նպատակների ծառայողներ: Ստրուկ բանւորութեան այդ կաթեզօրիայի մէջ ամփոփուած էր այն ստուար պերսօնալը, որ ծառայում էր տան տիրոջ և տիրուհուն: Այսպէս օրինակ տիրոջ գոյքի և կարողութեան կառավարիչը՝ իր գանձապահով, հաշուապահով վարձու տուած տներին կառավարիչներով: Ապա գալիս են՝ տան վերակացուն, դռնապահը, սենեակների, դահլիճների, կահ-կարասիքի վրայ հսկողները, տակառապետը, մառոնապետը, անագին քանակով խոհանոցային ծառայողներ, ապա սպասաւորներ, որոնք պտոյտ են գալիս իրանց տիրոջ շուրջը՝ լուացուելու, ճաշի, ընթրիքի, քնելու ժամանակ, հիւրերը ընդունելու, զանազան դուարձու-

թիւնների և խրախճանքի, դուրսը զբօսելու քօպէներին և այլն և այլն: Դա մարդկանց մասսայական կուտակումներ էին— խոհարհ ու հնազանդ, կամազուրկ ու անգիտակից ստրուկներ — ենթակայ կօնֆօրտների մէջ յղփացող փոքրիկ արիստօկրատիայի: Փրիզբրիս էնգելը տալիս է մեզ վիճակագրական տեղեկութիւններ Աթէնքի և Կօրնթոսի ստրուկների քանակի մասին: Աթէնքը ունէր իր ամենածաղկած շրջանում 90,000 ազատ քաղաքացիներ՝ կանայք ու մանուկներ միասին հաշուած, մինչդեռ երկու սեռի ստրուկները կազմում էին 365,000 հոգի իսկ օտարների և ազատուածների թիւը՝ 45,000 էր: Կօրնթոսում ստրուկները կազմում էին 460,000 հոգի՝ տան անկամ աւելի ազատ քաղաքացիներից ¹⁾:

Այլ կերպ չէր անտեսում անգամ ինքը՝ պետութիւնը: Ստորին բոլոր պաշտօնեաներն ու ծառաները ստրուկներ էին: Ստրուկները կառուցանում էին ճանապարհներ, փողոցներ, տներ, մշակում, ցանում էին հող, աշխատում հանքերում և այլն: Ոստիկանները, դատաւորները, բանտապահները, պետական գանձապահները, զրազիրները, մալիստրատում, տաճարներում ծառայողները և այլն և այլն—բոլորն էլ ստրուկներ էին: Իւրաքանչիւր գօրապետ կամ նահանգական բարձր պաշտօնեայ իր պաշտօնատեղին դնալու ժամանակ ուղեկցուում էին բազմաթիւ պետական ստրուկներով: Այդ ստուար պերսօնալի ապրուստը հոգալու համար եկամուտի աղբիւրներ էին կազմում պետական հողերը և գաւառներինց սպացած տուրքերը:

¹⁾ Fr Engels, «Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates» էր. 117 և 175.

Այսպիսի տնտեսական և սօցիալական պատկեր ունէր կլասիք դարեշրջանը, որ տնտեսական զարգացման տեսակէտից մենք անուանեցինք տնային փակ տնտեսութեան շրջան: Ստրկատէր տան այդ տնտեսական աւտոնոմիայից բացատրուում է հին Հռովմի գրեթէ ամբողջ նոմիայից բացատրուում է հին Հռովմի գրեթէ ամբողջ սօցիալական ու քաղաքական պատմութիւնը: Այնտեղ գոյութիւն չունէին արդիւնաբեր կոչումաւոր գասագոյութիւն, երկրագործներ, արհեստաւորներ—միմիանց հանգէպ և միմիանց կողքին, որպէս ինքնուրոյն սօցիալական խւեր: Կային միայն հարուստներ և աղքատներ: Եթէ հարուստը գուրս էր մղում աղքատին հողային տիրապետութիւնից, ապա դրանով դարձնում էր նրան պրօլետար: Իսկ հողագործը գուրկ է և՛ վաստակելու հնարաւորութիւնից, որովհետև այն ժամանակ չկար արդիւնաբերական կապիտալ, որ վարձով գնէր աշխատանքը. տան փակ սահմաններից գուրս գոյութիւն չունէր ինդուստրիա: Այդպէս առաջանում է այն խոշոր կալուածատիրութիւնն ու անթիւ ստրուկների շարանը, որոնք կենտրոնացել էին սակաւաթիւ ձեռքերի մէջ: Տէրեր և ստրուկներ — այդ դասակարգերն էին կազմում կլասիք դարեշրջանի հասարակական կազմի հակադիր բեռները: «Հարուստների և աղքատների, ազատների և ստրուկների խոշոր տարբերութեամբ—ասում է Էնգելսը—հասարակական կազմը բաժանուում էր երկու անհաշտ դասակարգերի»¹⁾:

Ստրուկ դասակարգը, բանուորն (Banauos) էր աշխատանքի, տնտեսական կեանքի բարգաւաճման ղեկավարն ու դրօշակակիրը: Ամենայնապէս, կեղտոտ զբաղմունքներից սկսած մինչև վերին կատարելագործուած

1) Ibid էր. 170.

և այսօր ամենապահու գործերի շարքն անցած արուեստը, իբրև արտօնեալ քաղաքացուց արհամարհուած ձեռնարկութիւն, վարոււ էին ստրուկները: Ազատ քաղաքացին աշխատանքի արտագրութեանից լիանում, նրանով հիանում և իր կեանքի պահանջներին առատ բաւարարութիւն էր տալիս, իսկ նոյն աշխատանքի գաղափարը նա ատում, ոտնահարում էր, իբրև ստորին զբաղմունք: «Բանուորը բոլորովին զրկուած էր ազատ ժամանակից—ասում է Պլատօնը—ձեռք բերելու անհրաժեշտ կրթութիւնն ու զարգացումը. նա դատապարտուած էր աշխատանքի և բարձրին ձգտելու ոյժ չունէր. նրանք ստրուկներ են և չգիտեն թէ ո՞րն է գեղեցիկ, լաւ և արդար»: Իսկ ճարտասան Դեմօսթենեսը բացայայտ շեշտում է՝ «բանուորից, որ միայն ստորինն է ղեկավարում, անկարելի է որևէ մեծահոգութիւն սպասել»: Արիստօտելը խօսելով ձեռնարհեստների և արուեստագործների մասին, աւելացնում է. «Արտօնեալ քաղաքացին չի կարող ձեռնարհեստով զբաղուել, որովհետև դա նրա հոգին ու մարմինը կը կոշտացնէ»: Լուկիանոսը կրքոտ շեշտերով արտայայտում է ժամանակակից նախատական վերաբերմունքն ու տեսակէտը արուեստագէտների նկատմամբ. «որպէս քանդակագործ, գու մի հասարակ ձեռնարհեստաւոր ես, ամենատարին նշանակութեամբ ուրիշ ոչինչ, եթէ նոյնի՞՞՞ Ֆիդիասի կրակը վառուէ քո մէջ»: Իսկ Անտիթենեսը ասում է Իսմէնիայի մասին. «նա ստորին ծագումից է, ապա թէ ոչ այնպէս գեղեցիկ սրինգ չէր նուագիլ»: Այս բոլոր վկայութիւնները կենդանի ապացոյցներ են, համոզուելու համար, թէ այն ժամանակ որ աստիճան ընկած էր աշխատանքը իր վարիչներով հանդերձ: Հռովմում ստրուկ դասակարգը աւելի էր նախատուած,

արհամարհուած, ենթակայ սոսկալի պատիժների և մահառիթ տանջանքների, որոնց մանրամասն ցուցակը թւում է Սենեկան, քան Յունաստանում: Եւ Հոովմում ստրկատէրը աւելի անսանձ ղեսպօտ էր, աւելի էր չարչարում և որպէս հասարակ իր վաճառքի հանում, քան Յունաստանում: Կատօն երէցի համար ստում են, որ նա ահագին քանակութեամբ ստրուկներ էր վաճառքի հանում:

Այսպէս ահա, անտիկ աշխարհի տնտեսական առանձնայատուկ պայմանները անհրաժեշտօրէն առաջ են կոչել սօցիալակոն կեանքի առանձնայատուկ ստրուկ-տուրա, տոն տուել դասակարգային սպեցիֆիկ յարաբերութիւնների: Մար ու ձորի անջրպետով բաժանուած երկու դասակարգեր, երկու ծայրայեղ հակադիր բևեռներ. մէկը՝ աղքատ, ստրուկ, սոսկալի զրկանքների ենթակայ, բայց միևնոյն ժամանակ քրտնաթոր արտադրող, աշխատանքի լուծը իր վրայ կրող, հարստութիւններ գիտող—գրանք ստրուկ բանուորներն էին: Միւսը՝ երջանկութեան կատարին հասած՝ վայելող, փառաւորուող, գուարճութեան և խրախճանքի գիրկը մասնուած պարագիտներ—գրանք ստրկատէրերը, հարուստներն էին: Աշխատանք և դատարկապորտութիւն, քրտնաթոր արտադրութիւն և յղիացում—սըրանք այնպիսի անհաշտ, սխերիմ կօնորատներ էին, որ տեական կեանք ունենալ չէին կարող. սրանք այնպիսի հակընդէմ մօմենտներ են մարդկային յառաջագէմ կեանքի, երբ սօցիալական-քաղաքական հարցերը եփուելու, եռալու վիճակ են ընդունում:

Րօմանական և գերմանական ցեղերի տնտեսութիւնը՝ միջին դարերի սկզբներում, ունէր գրեթէ տընային փակ տնտեսութեան նոյն հիմնական գծերը: Այնտեղ ևս տնտեսական յառաջադիմութեան կարիքը առաջնորդում էր գէպի տնային փակ տնտեսութեան լայն կազմաւորումը: Այնտեղ տնտեսական ամենաուշագրաւ երևոյթը կազմում էր այն արքունական խոշոր տնտեսութիւնը, որը սփոււում էր թագաւորի, սպա ազնուականի և եկեղեցու ընդարձակ կալուածների վերայ: Ստրկական տնտեսութեան օրգանական զարգացումով առաջանում է նորսական ցնեսուքիրնը (Fronhofswirtschaft): Այդ երկու տնտեսական ինստիտուցիաները միշտ կարևոր կէտի մէջ տարբերում էին իրարից: Հրոովմում խոշոր կալուածատէրը կլանում էր փոքրին, գարձնում նրան հողագործի և այդպիսով գիւղացուն փոխարինում էր ստրուկը. ստրկական տնտեսութիւնը կատարում էր գիւղական դասակարգի կատարեալ պրօլետարացման գնով: Իսկ ճորտային տնտեսութեան մէջ, իրաւ, թէև մանր հողատէրը կախման վիճակի մէջ էր գտնուում ֆէօդալից, այնուամենայնիւ դուրս չէր մղում իր հողից. ստրկի համեմատութեամբ ճորտը ունէր փոքր ինչ աճնական և տնտեսական ինքնուրոյնութիւն: Ո՛րակից առաջացաւ այդ երևոյթը: Հին Իտալիայում մանր գիւղացին կործանուում, ընկնում էր ստրկութեան գիրկը, որովհետև նա չէր կարողանում տանել ծանր տուրքերը: Սովը մղում էր նրան գէպի թշուառութիւնն ու անկումը, մինչդեռ րօմանական-գերմանական միջին դարերում գիւղացին ու նրա հո-

զը գտնուում էին խոշոր կալուածատիրոջ հովանաւորութեան տակ, կարիքի դէպքերում վերջինս պաշտպանում էր ճորտերին:

Այստեղ հանդիպում ենք արդէն տնտեսական առանձնայատուկ երևոյթներին: Մինչդեռ կլասիք դարերը ջրջանում մարդկանց խոշոր մասսա, որպէս սովորական իր կամ ապրանք սեփականութիւն էր կազմում փոքրաթիւ արխատօկրատներին՝ ձեռքին՝ հետևապէս տրնային տնտեսութիւնը լիամիտի էր և միւրոյն, բոմանական-գերմանական շրջանում աւխասող ու վայելող տարրերը—ճորտն ու ֆէօդալը—փոքր ինչ անջատուած էին միմեանցից: Սակայն գրանով չեն խախտում տնային փակ տնտեսութեան սխտեմի հիմնական գրծերը, այլ աւելի է ընդլայնում նրա շրջանակը: Ճորտային տնտեսութեան բոլոր բարիքները կենտրոնանում էին խոշոր կալուածատիրոջ ձեռքում: Այստեղ ևս բացակայում են՝ աշխատանքի վարձը, գինը, կապիտալի շահը (պրօֆիտ), հետևապէս չը կան նաև՝ ձեռնարկող կապիտալիստ և վարձու բանուոր:

Տնային փակ տնտեսութեան սկզբնական ժամանակներում բոլորովին անձանօթ երևոյթ էր փոխանակութիւնը: Հնադարեան ընտանիքը ոչ միայն տնտեսական անհրաժեշտութիւն չէր գգում արդիւնքները փոխանակելու, —որովհետև նրա սահմանափակ կարիքները հոգացւում էին սեփական ջանքերով, — այլև նա ունէր մի առանձին հակակրական ինստիտուտ դէպի փոխանակութիւնը: Հին հասկացողութեամբ փոխանա-

կել և խաբուել (Tauschen und Täuschen) գրեթէ միևնոյն իմաստն ունէին:

Սակայն շնորհիւ այն հանգամանքի, որ բոլոր երկրամասերում բնական բերքերը գոյութիւն չունեն նոյն առատութեամբ, որ բոլոր ցեղերի մէջ տեխնիկան չէ զարգանում նոյն արագութեամբ, հետևապէս չէ արտադրում հաւասար քանակով արդիւնքներ, որ հետըզհետէ բազմանում և բարդանում են կարիքները, մինչդեռ ընտանիքի վաստակաւոր ձեռքերը չեն կարողանում այդ բոլորին գոհացում տալ, — շնորհիւ այդ հանգամանքի, ասում ենք, աստիճանաբար երևան է գալիս և զարգանում ցեղերի մէջ տնտեսական փոխանակութիւնն ու յարաբերութիւնը: Շատ պարզ է եղել փոխանակութեան պրիմիտիւ ասիմետր: Դա աւելի ճիշտ փոխ տալ է եղել քան փոխանակութիւն: Օրինակ՝ եթէ մի գիւղացի վատ հունձ էր ունենում, վերցնում էր իր հարեանից որոշ քանակութեամբ հացահատիկ ու դարման, յաջորդ տարին վերագարձնելու պայմանով: Եթէ մէկի լծկան կենդանին ժանտախտի դոճ էր գնում, ուրիշները տալիս էին նրան որոշ ժամանակով իրանց եզը, իմանալով, որ իրենք ևս նոյն վիճակի մէջ կը ստանան նոյն կարգի օգնութիւն և այլն:

Ժամանակի ընթացքում երևան են գալիս իսկական փոխանակութեան սիւսօսմները զուտ բնական իրերի ցնեստութեան (Naturalwirtschaft) քաջանում: Օրինակ փոխանակում էին՝ հացահատիկը գինու հետ, ձին՝ ցորենի հետ, մի կտոր կտաւ որոշ քանակով աղի հետ և այլն: Երբմն նաև ստրկատէրը որոշ ժամանակով տալիս է ստրուկը մի ուրիշին աշխատելու և դրա փոխարէն ստանում է գինի, փայտ կամ այլ իրեր: Հետըզհետէ հրապարակ է գալիս իրերի մի հանրարժէք

մասշտաբ՝ փոյր, վանառանցները, կրեդիտային հաստատութեան սկզբնական սաղմային ձևերը: Դեռ այդ շրջանում փողը ստանում է մի քանի ֆունկցիաներ, այն է՝ որպէս փոխանակութեան միջոց, արժեքի չափ, վնասման միջոց և արժեքի պահպանութեան (զանձելու, Wertaufbewahrung) միջոց, մանաւանդ ազնիւ մետաղից: Սկզբներում փողի փոխառութիւնը սերտ կապուած չէր շահաւէտութեան գաղափարի հետ: Ինչպէս յայտնի է յունական և հռոմէական պատմութիւնից, անընական էր համարում, երբ տուած փողի համար տոկոս էր պահանջում, որովհետեւ դա կործանում էր պարտապանին: Այդ պատճառով միջին դարերում կանոնական արգելք՝ տոկոս վերցնելու դէմ, ծագեց ոչ թէ բարոյեական-աստուածաբանական մղումներից, այլ զուտ անտեսական անհրաժեշտութիւնից:

Տնտեսական զարգացման առաջին ֆազի մէջ հանդէս չեն գալիս առևտրի բոլոր ֆունկցիաները: Ամենակենսական պիտոյքները դեռ ենթակայ չէին կանոնաւոր և մշակման փոխանակութեան: Միայն հագուազիւտ բնական բերքեր և արհեստային արտադրութիւններն էին, որոնք առևտրի նիւթ էին կազմում: Պրոֆեսոր Լամպրեխտը իր միջին դարերի տնտեսական հետազոտութիւնների մէջ ասում է, որ ֆրանսիացիք 11-րդ դարում միայն հագուազիւտ կարիքների դէպքերում էին գնում ու վաճառում: 1) «Առաջին սկզբնական երեկոյթը—ասում է Բիւլսերը—չէ խախտում տնային փակ տնտեսութեան հիմնական բնոյթը, որովհետեւ նա շօշափում է դեռ ևս տնտեսութեան սիստեմի մակերեւոյթային մասը»: 2)

1) Lamprecht, «Französisches Wirtschaftsleben» Կր. 132

2) Bücher, «Die Entstehung der Volkswirtschaft» Կր. 129

Քաղաքային տնտեսութիւն

Քաղաքային տնտեսութեան բնոյթը:—Միջնադարեան քաղաքը:—Քաղաքային աւտոնոմ տնտեսութիւնը: Քաղաքի և զիւղի տնտեսական յարաբերութիւնը:—Արդիւնաբերութեան պրօցեսի բաժանումը:—Վաճառանոցային հաստատութիւնը՝ իր տեղական բնաւորութեամբ:—Նստակեաց առևտուրը:—Մանր և մեծ առևտուրը:—Վաճառականի և վաշխառուի կապիտալը:—Ֆէօդալ, վաճառական, վաշխառու՝ մի կողմից, և արհեստաւոր քաղաքացի ու ճորտ գիւղացի միւս կողմից:

Տնտեսական զարգացման յաջորդ ֆազը անուանեցինք քաղաքային տնտեսութիւն: Այդ ֆազը մօտաւորապէս սկսում է, ըստ Շմոլլերի, 10-րդ դարու վերջերից և տևում մինչև վերածնութեան մուտքը, ընդգրկելով միջին և արևմտեան եւրօպայի առաջնակարգ երկրների տնտեսական կեանքը: Այն բնորոշ երեւոյթը, որի շնորհիւ եւրօպական ազգերի միջնադարեան տնտեսութիւնը քաղաքային է կոչւում, համարում է ամենից առաջ քաղաքային կեանքի կասարեալ սիրապետութիւնը զիւղակտնի վրայ, մանաւանդ Իտալիայում: Միջնադարեան քաղաքը մի աւտոնոմ կենտրոնավայր էր այն բոլոր տնտեսական շարժումների և յարաբերութիւնների համար, որոնք տեղի էին ունենում նրա

մասշտաբ՝ փողը, վանառանոցները, կրեդիտային հաստատութեան սկզբնական սաղմային ձևերը: Դեռ այդ շրջանում փողը ստանում է մի քանի ֆունկցիաներ, այն է՝ որպէս փոխանակութեան միջոց, արժեքի չափ, վնասման միջոց և արժեքի պահպանութեան (զանձեւում, Wertaufbewahrung) միջոց, մանաւանդ ազնիւ մետաղից: Սկզբներում փողի փոխատուութիւնը սերտ կապուած չէր շահաւէտութեան զաղափարի հետ: Ինչպէս յայտնի է յունական և հռոմէական պատմութիւնից, անընական էր համարուում, երբ տուած փողի համար տոկոս էր պահանջուում, որովհետեւ դա կործանում էր պարտապանին: Այդ պատճառով միջին դարերում կանոնական արգելք՝ տոկոս վերցնելու դէմ, ծագեց ոչ թէ բարոյական-աստուածաբանական մղումներից, այլ զուտ տնտեսական անհրաժեշտութիւնից:

Տնտեսական զարգացման առաջին ֆազի մէջ հանդէս չեն գալիս առևտրի բոլոր ֆունկցիաները: Ամենակենսական պիտոյքները դեռ ենթակալ չէին կանոնաւոր և մշակուցի փոխանակութեան: Միայն հազուադիւրս բնական բերքեր և արհեստային արտադրութիւններն էին, որոնք առևտրի նիւթ էին կազմում: Պրոֆեսոր Լամպրեխը իր միջին դարերի տնտեսական հետազոտութիւնների մէջ ասում է, որ Ֆրանսիացիք 11-րդ դարում միայն հազուադիւրս կարիքների դէպքերումն էին գնում ու վաճառում: 1) «Առաջին սկզբնական երեկոյթը—ասում է Բիւխերը—չէ խիստում անային փակ տնտեսութեան հիմնական բնոյթը, որովհետեւ նա շօշափում է դեռ ևս տնտեսութեան սիւտեմի մակերևոյթային մասը»: 2)

1) Lamprecht, «Französisches Wirtschaftsleben» էր. 132

2) Bücher, «Die Entstehung der Volkswirtschaft» էր. 129

Բաղաքային տնտեսութիւն

Քաղաքային տնտեսութեան բնոյթը.—Միջնադարեան քաղաքը.—Քաղաքային առևտրում տնտեսութիւնը: Քաղաքի և գիւղի տնտեսական յարաբերութիւնը.—Արդիւնաբերութեան պրօցեսի բաժանումը.—Վաճառանոցային հաստատութիւնը՝ իր տեղական բընաւորութեամբ:—Նստակեաց առևտուրը:—Մանր և մեծ առևտուրը:—Վաճառականի և վաշխառուի կապիտալը:—Ֆէօդալ վաճառական, վաշխառու՝ մի կողմից, և արհեստաւոր քաղաքացի ու ճորտ գիւղացի միւս կողմից:

Տնտեսական զարգացման յաջորդ ֆազը անուանեցինք քաղաքային տնտեսութիւն: Այդ ֆազը մօտաւորապէս սկսում է, ըստ Շմօլերի, 10-րդ դարու վերջերից և տևում մինչև վերածնութեան մուտքը, ընդգրկելով միջին և արևմտեան Եւրոպայի առաջնակարգ երկրների տնտեսական կեանքը: Այն բնորոշ երևոյթը, որի շնորհիւ եւրոպական ազգերի միջնադարեան տնտեսութիւնը քաղաքային է կոչուում, համարում է ամենից առաջ քաղաքային կեանքի կասարեալ սիրապետութիւնը գիւղականի վրայ, մանաւանդ Իտալիայում: Միջնադարեան քաղաքը մի առևտրում կենտրոնավայր էր այն բոլոր տնտեսական շարժումների և յարաբերութիւնների համար, որոնք տեղի էին ունենում նրա

մէջ և նրա շուրջը: Նա իր շրջապատ գիւղերով ներկայացնում էր մի տնտեսական ինքնամփոփ ամբողջութիւն, որի մէջ տնտեսական կեանքի ողջ շրջանառութիւնը ընթանում էր ինքնանկախ, ըստ սեփական նօրմաների: Իւրաքանչիւր քաղաքային տնտեսական միութիւն ունէր իր սեփական դրամը, չափն ու կշիւրը:

Կեանքի այն հաղորդակցութիւնը, որ գոյութիւն ունէր քաղաքի և իր շրջակայ գիւղերի մէջ, տեղի չէր ունենում մէկ կամ միւս քաղաքի մէջ: Վաճառանոցային իրաւունքը կարգաւորող քաղաքային մագիստրատը արգելում էր իրերի արտահանութիւնը դէպի որևէ այլ քաղաք. այդ կատարում էր միայն այն ժամանակ, երբ տեղական բնակիչները լի չափերով բաւարարութիւն են տալիս իրանց կարիքներին և իրերի յաւելումը կուտակուած է մնում շուկայում: Կամ թէ չէ՝ քաղաքային մագիստրատը թոյլ էր տալիս օտար քաղաքներից իրեր ներմուծելու միայն այն ժամանակ, երբ այդ իրերն արտադրող արհեստի ճիւղը բացակայում էր սեփական քաղաքում, կամ թէ կայ, բայց անբաւարար է տեղական պահանջների համար:

Այն բնորոշ կրիտերիումը, որ պարզ ցոյց է տալիս քաղաքային տնտեսութեան տարբերութիւնը նախկին ֆազից, կազմում է վաճառորդների արդիւնաբերութիւն (Kundenproduktion), այսինքն արդիւնաբերութիւն ոչ թէ սեփական կարիքների համար, այլ անմիջական կամ ուղղակի փոխանակութեան համար: Տընտեսութեան այդ սիստեմը, որի սկզբնաւորութիւնը մենք տեսանք դեռ առաջին ֆազի մէջ, քաղաքային տնտեսութեան մէջ ստանում է իր տիպիքական արտայայտութիւնը: Որքան տնտեսական զարգացման ընթացքում առանձին կոչումների մէջ յառաջադիմում է

աշխատանքի բաժանումը և մասնաւոր սեփականութիւնը աճում է ծաւալով ու նշանակութեամբ, այնքան ընդհանրապէս դանդաղում է ինքնագործածութեան համար եղած արդիւնաբերութիւնը և արագ զարգանում է փոխանակութիւնը: Ապրանքների փոխանակութիւնը միշտ նախագրում է երկու պայման. առաջին, որ տնտեսութեան բոլոր արդիւնաբերական ճիւղերը միևնոյնը չեն արտադրում, որովհետև հասարակութեան մէջ մուտք է բերել աշխատանքի բաժանումը, և երկրորդ, որ փոխանակողները ազատ կարգաւորում են այն արդիւնքների վրայ, որոնց նրանք փոխանակում են:

Քաղաքային տնտեսութեան շրջանում արդիւնաբերութեան պրօցեսը անդամահատում և սօցիալական խաւերի է բաժանում ազգաբնակչութեան նախկին միապաղաղ կազմը իր տնտեսական ֆունկցիաներով: Հրնադարեան ընտանիքը մի կողմից հաւաքում, կարգաւորում էր հողից ստացած բնական բերքերը, իսկ միւս կողմից կռում կոփում էր իր պրիմիտիւ գործիքները: Երկրագործութիւնն ու արհեստը միմեանց հետ սերտ շաղկապուած էին: Միջնադարեան մարդը անկարող էր այլ ևս սեփական ջանքերով բաւարարութիւն տալ իր հետզհետէ բարդացող պահանջներին. նա այլ ևս հրնարաւորութիւն չուներ միաժամանակ հողագործ և արհեստաւոր լինելու. նա պէտք է կամ հողագործ և կամ արհեստաւոր լինէր, այդ էր պահանջում աւխասանքի բաժանման բնական պրօցեսը: Այդպիսով տնտեսական զարգացման երկրորդ ֆազի մէջ տնտեսութեան ամբողջ պրօցեսը բաժանում է երկու մասի, առաջ բերելով սօցիալական տարբեր խաւեր. մի տեղ հողատէր գիւղացին մշակում է հողը, հայթհայթում է հում նիւթեր, իսկ միւս տեղ արհեստաւոր ֆալաֆացին հում

նիւթերից արտադրում է գործածական կարևոր առարկաներ:

Արդիւնաբերութեան պրօցեսի այդ բաժանումը տեական և հաստատուն գոյութեան նեցուկներ շնորհեց վաճառանոցային հաստատութեան: Վաճառանոցը (Markt) համարւում է բազմաթիւ գնողների եւ վաճառողների, սպառողների եւ արտադրողների համախմբումը՝ որո՞ւ սեղեռում եւ որո՞ւ ժամանակին: Կենսական անընթացութիւն էր զգացւում, որ սօցիալական կոչումաւոր խաւերը ժողովուրդին մի ընդհանուր տեղ և փոխանակէին իրանց արտադրած իրերը: Միջնադարեան վաճառանոցը ունէր սովորաբար տեղական բնաւորութիւն: Քաղաքը (եկեղեցու մօտ, լայն հրապարակի վրայ, քաղաքի դարպասի առաջ և այլն) կամ նրա մօտ շրջապատն էր կազմում արդիւնաբերողների և սպառողների համախմբման տեղը: Նրանք անմիջական յարաբերութիւն, շփում ունէին միմեանց հետ իւրաքանչիւրը տէր էր իր ապրանքին և պատասխանատու իրար հանդէպ: Գիւղացին քաղաք է բերում իր երկրագործական բերքերի յաւելումը՝ կենսական պիտոյքներ թէ հում նիւթեր, վաճառում տեղական բնակիչների վրայ և դնում արհեստաւորից ինդուստրիական արդիւնքներ: Քաղաքացին ու գիւղացին ունէին վաճառորդային յարաբերութիւն: Սովորաբար ինչ որ մէկը արտադրում էր, դրան կարիք ունէր միւսը և ընդհակառակը: Փոխանակութեան ակտը շատ յաճախ կատարւում էր առանց փողային միջոցների կամ թէ չէ փողը գործ էր ածւում միայն իրերի արժէքների հաւասարացման համար: Վաճառանոցային յարաբերութեան, որպէս մշտական երևոյթի, սկզբնական շրջանում, երբ արտադրող ու սպառող անմիջապէս հանդիպում էին իրար, ամենևին կարիք չէր զը-

գացւում միջնորդ պերսօնալ-առևտրական դասի: Վաճառականութիւնը, որպէս անտեսական մասսայական երևոյթ, և վաճառականները, որպէս մի սօցիալական կոչումաւոր խաւ, հանդէս են եկել աւելի ուշ, քան վաճառանոցը: Արտադրողների և սպառողների վաճառանոցային անմիջական յարաբերութիւնը, փոխանակութիւնը ըստինքեան բացասւում է միջնորդ պերսօնալ փոյութիւնը:

2

Տնտեսական պահանջների բարդացումը և աշխատանքի բաժանման զարգացումը հետզհետէ հասնում են այն աստիճանին, որ գնելն ու վաճառելը ևս գաւռնում է մի առանձին գործ, որին նուիրւում է մի հասարակական խաւ: Հետզհետէ արժատ է բռնում միջնադարեան քաղաքներում նսակեաց առևտուրը, սկզբում ի հարկէ փոքր ծաւալով: Միայն ունևոր բնակիչներն էին, որոնք կարողանում էին շաքարակաւ և արեւկաւ վաճառանոցում (Wochen und—Jahrmarkt) ոչ միայն անմիջապէս հոգալ իրենց հարկադրող կարիքները, այլ և իրանց ապահովել կենսական միջոցներով մինչև յաջորդ վաճառանոցը: Ազգաբնակութեան ազքատ խաւերը, սակայն, չէին կարողանում երկար ժամանակով իրանց ապահովել: Ուստի կարիք կար իրերի մի մըշտական պաշարի, որից նրանք մաս-մաս գնէին և բաւարարութիւն տային իրանց բնիացիք պահանջներին: Այդ պաշարը պահելու, խնամելու և մաս-մաս վաճառելու կոչումը ստանձնեց ինքը՝ մասն առևտրակցանք: Խոտուր առևտրակցան անուարկութիւնը, որպէս հաստատաբնակ, նստակեաց կոչում գոյութիւն չունէր մինչև մի-

չին դարերի վերջերը: Դա բացառապէս թափառական, տօնավաճառի առևտուր էր: Մեծ առևտուրը հոգում էր միայն հազուադիւր ապրանքների ներմուծումն ու արտահանումը, որոնք ամենուրեք չէին արդիւնաբերում: Օրինակ մեծ առևտրականը հոգում էր հետևեալ իրերի առևտուրը, 1. Հարաւային երկրներից մրգեղէններ, քաղցր ու անուշահոտ իրեր: 2. Չորացած և աղով արած ձուկ, որ այն ժամանակ ժողովրդական ընդհանուր սնունդի նիւթ էր համարում: 3. Մորթի, կաշի: 4. ազնիւ տեսակ մահուդեղէն: 5. Գինի, մանաւանդ գերմանական-հիւսիսային քաղաքների համար:

Հետզհետէ ծլող-ծաղկող վաճառականի, առևտրական ձեռնարկութեան և առևտրական կապիտալի կողքին երևան է գալիս վաճառու և վաճառուի կապիտալը (Wucherkapital), բուրժուական վայելուչ արտայայտութեամբ՝ փոխառութեան կապիտալը (Leihkapital): Առևտրական կապիտալը գրեթէ նոյնքան հին է, որքան և վաշխառուի կապիտալը: Երկուսն էլ կազմում են կապիտալի հին ձևերը, երկուսն էլ համարում են ապագայ տնտեսութեան կապիտալիստական զարգացման անհրաժեշտ նախապայմանները: Քաղաքային տընտեսութեան շրջանում գոյութիւն ունէին միայն կապիտալի այդ երկու տեսակը. ինդուստրիական կապիտալը զեռ բացակայում էր:

Ո՞րտեղից են քաղում իրանց եկամուտը այդ անարդիւնաւէ սօցիալական խաւերը — առևտրականն ու վաշխառուն: Ի՞նչ աղբիւրից է շահում, աճում և լծանում նրանց կապիտալը:

Եթէ վաճառականը ուզում է գնած ապրանքը վաճառելու ժամանակ մի օգուտ կամ շահ ունենալ, ապա նա կարող է այդ անել սովորաբար այն ժամանակ,

երբ նա իր ապրանքը գնէ մի այնպիսի ժամանակ, ուր նա արժան է և վաճառ է մի այնպիսի տեղ կամ այնպիսի ժամասակ, ուր նա թանգ է: Այսինքն գնել արժան և վաճառել թանգ, և իւրացնել այդ տարբեր պրօցեսի ժամանակ վաստակած օգուտը: Մինչդեռ հողագործ գիւղացու և ձեռնարհետաւոր քաղաքացու եկամուտը կախած է ամենից առաջ իր կամ իր ընտանի անձնաւորութիւնից, աշխատասիրութիւնից և ճարպիկութիւնից, վաճառականի շահի բանակը, ընդհակառակը, այնքան աւելի մեծ է, որքան նա աւելի շատ դրամ ունի ապրանք գնելու և վաճառքի հանելու համար:

Որակով նմանօրինակ աղբիւր ունի և անարդիւնաւէտ վաշխառու կապիտալիստը: Վաշխառուի կապիտալը ըստինքեան նախադրում է չխառութեան գոյութիւնը: Ով ունի այն, ինչի նա կարիք ունի, պարզ է, որ որեւէ բան մէկից փոխ չի վերցնի: Վաշխառուի կապիտալը մի միջոց է, որ շահագործելով կարօտեալների չքաւոր վիճակը, բազմացնում է նրանց թիւը, Վաշխառուն քամում, մզում է իր պարտապանին, իսկ նրա անկման մէջ չունի նա որեւէ ինտերես:

Ուրեմն յանձինս վաճառականի և վաշխառուի, գտնում ենք քաղաքային տնտեսութեան շրջանում երկու սօցիալական խաւեր, որոնք ոչ մի նոր արժէք չեն աւելացնում արտադրած ապրանքի վրայ, և որոնք, այնուամենայնիւ, շնորհիւ ընդհանուր տնտեսական պայմանների դասաւորութեան և տնտեսական ֆակտորների զարգացման ազդեցութեան — մասնաւոր սեփականութեան սիստեմի ներքոյ — առաջացել և անընդհատ աճում են: Մէկը՝ վաճառականը, որոնում է գնելու ոյժ ու միջոցներ ունեցող հասարակութիւն, ասել է ռուս ու

տուս սպասող, եթէ ուզու՞մ էք՝ շուայլող հասարակութիւն, որպէսզի առևտրական նուաճումները յաջող ընթանան, իսկ միւսը՝ վաշխառուն, որոնում է փողի ծախս, կարօտող հասարակութիւն, որպէս զի լաւ ու արագ սլանայ անդուժ շահագործութեան պրօցեսը:

Սակայն տնտեսական զարգացման երկրորդ ֆազի ամբողջ ընթացքում—սկսած առաջին ֆազի վերջին շրջանից—մենք հանդիպում ենք մի այլ դասակարգի, որ ոչ միայն տնտեսական կուտակուած բարիքներ է անաշխատ վայելում, այլ և տիրապետող դիրք ունի հասարակական և քաղաքական կեանքում: Դա խտտապարանոց, պարազիտ ֆէօդալներն են (այստեղ առիթ չունենք կղերականութեան մասին խօսելու, որովհետև մենք գործ ունենք միայն այն խաւերի հետ, որոնք անմիջապէս թէ միջնորդապէս շախկապուած են արդիւաբերութեան պրօցեսի և տնտեսական ձևերի հետ): Միջնադարեան քաղաքային տնտեսութիւնը ուրիշ խօսքով կոչուում է ֆեօդալական սննետուրիւն. այսինքն միջնադարեան սննետուրեան սիրապետող ձեւը եղել է ագրիկուլտուրային, որի տեղ ու սիրականը, արդիւնքներ վայելողը եղել է ֆեօդալը:

Բայց միջնադարեան տնտեսութիւնը ունի և զրա հակառակ, սակայն դրանով պայմանաւորուած անուն, այն է՝ նօրսային սննետուրիւն: Դա կը նշանակէ, որ միջնադարեան արդիւնաբեր, վասակող հասարակութեան մեծագոյն մասը (գիւղացիութիւնը) ունեցել է իր սննտական ֆունկցիաների մէջ նօրսային յարաբերութիւն դէպի խոտը կալուածատերեր՝ ֆեօդալը: Գեօդալիզմը այնպէս է պայմանաւորուած նօրսային սննետուրեամբ, ինչպէս կլասիկ դարերջանի ազատ ու անաշխատ արխոսօկրասիան՝ սրկական սննետուրեամբ կամ արդի կապիտա-

լիտական սննետուրեան սիստեմը՝ պրօլետարիատի գոյութեամբ:

Հէնց այդ ճորտային տնտեսութեան մէջ էին խարսխուած ֆէօդալական եկամտի անբաւ հարստութեան արմատները. հարստութիւն՝ բնական բերքերից և բարիքներից (Naturalgüter), եկամտւո՞ւ փողային ծանրը տուրքերից, որ այնքան զարհուրելի էքսպրօպրիացիայի (անսեփականացում) ենթարկեց արևմտեան Եւրօպայի գիւղացիութեան: Ճորտի քաղձածութիւնը՝ ֆէօդալի շոյլումն ու յղփացումն էր, ճորտի չքաւորութիւնը՝ ֆէօդալի չազ եկամտուն էր, նրա հարստութեան դիզումը:

Ճորտացած գիւղացիների համեմատութեամբ, քաղաքացի արհեստաւորներն ունէին տնտեսական անկախութիւն և սօցիալական աւելի բարեք վիճակ: Արհեստաւոր դասակարգը ցածր խաւերից բաղկացած մի շերտ էր, որ սկզբում փափագում էր տիրանալ այն ազատութեան և հաւասարազօր իրաւունքներին, որ վայելում էին ազնուականներն ու պատրիկները: Սակայն խափանուեցին նրանց երազած ձգտումները և նրանք մնացին զուտ արհեստաւորներ: Նրանք ունէին իրանց ընդհանուր համքարական կազմակերպութիւնը (Zunft, цехъ) բաղկացած վարպետներից, քարգարներից (Geselle) և շակերաններից: Վարպետները համեմատաբար քիչ էին և վայելում էին աւագի դիրք: Քարգարների աշխատանքի վարձատրութիւնը տրուում է արդէն նօրմայի տակ: Քաղաքային արհեստաւոր դասակարգը վիճակակից է հողագործ գիւղացիութեան հետ այն տեսակետից, որ երկուսն էլ արդիւնաբերող տարրեր են. մէկը արհեստային ինդուստրիայի մէջ, միւսը գիւղատնտեսութեան մէջ: Երկուսի եկամուտը, ապրուստի միջոց-

ները վաստակում են սեփական քրտինքով: Եւ վերջապէս, որ երկունս էլ շահագործուող տարրեր են (թէև ոչ հաւասար չափով): Մի կողմից քրտնավաստակ գիւղացին վերջին ծայր հարստահարում, քամում, մըզում էր սղորակ ֆէօդալից, իսկ միւս կողմից քաղաքացի արհեստաւորը ճնշում էր քաղաքներում կուտակուող առևտրական և վաշխառուի կապիտալի ծանրութեան տակ:

Այսպէս, ֆէօդալը, վաճառականը, վաշխառուն մի կողմից, որպէս արգիւնքներ վայելող դասակարգեր, և արհեստաւոր ու գիւղացի միւս կողմից, որպէս քրտնավաստակ արգիւնքներ դասակարգեր: Միջնադարեան տնտեսութիւնը ունէր սօցիալական խաւերի այդ կօմբինացիան, երբ նա գիմաւորեց նոր դարու վերածնութեան արշալոյսին:

Ժողովրդական տնտեսութիւն

Ընդհանուր կուտուրական վերածնութիւն:—Քաղաքական-պետական կենտրոնացումը՝ արդիւնք տնտեսական պահանջների և հասարակական ձգտումների:—Ժողովրդական տնտեսութիւնը և նրա առանձնայատուկ կողմերը:—Իրերի շրջանառութեան պրօցեսը երրորդ ֆազում:—Արգիւնքներով և սպառողի յարաբերութիւնը:—Առևտուրը, որպէս մասսայական երևոյթ:—Տեխնիքական յեղաշրջումները:—Անդրձովեան-գաղութային քաղաքականութիւնը:—Հաղորդակցութեան միջոցների կատարելագործումը:—Ինդուստրիական կապիտալի սկզբնական ակումուլացիան:—Ինդուստրիական, առևտրական և վաշխառուի կապիտալի փոխազդեցութիւնը:—Վաշխառուի կապիտալը միջին և նոր դարերում:—Կրեդիտը:—Բիւրօկրատների և ռազմիկների կենտրոնական պետութիւնը նոր դարերում:—Պետութեան և կապիտալիստ դասակարգի փոխադարձ կախումը:—Գրասխանագրային պետութիւնը:—Պետութեան միջամտութիւնը տնտեսական կեանքի մէջ և նրա սրտանձնած տնտես. ֆունկցիաները:—Գրասխանագրային լայն գիֆերենցիացիան նոր ու նորագոյն դարերում:—Կապիտալիստներ և պրօլետարներ:—Պողոք կալուածատէրեր և մանր գիւղացիութիւն:—Կօնսերվատիզմն ու լիբերալիզմը:—Միջին դասակարգը՝ արհեստաւորները, մանր վաճառականները և ընդհանուր ինտելիգենցիան:—Նոր սօցիալական օրգանիզմը:—Տնտեսական-հասարակական չորս տարբեր հոսանքները երրորդ ֆազում՝ մերկանտիլարսօլիւտիզմի, տնտեսական լիբերալիզմի, սօցիալական և սօցիալիստական շարժումները:—Տնտեսական զարգացման երեք ֆազերի ընդհանուր համեմատական կէտերը:

Միջին դարերի քաղաքային շրջափակ տնտեսութիւնը արագ քայլերով ընդլայնում է իր եզրները նոր դարերի ընդհանուր կուտուրական վերածնութեան

մուտքով: Հիմք է դրւում ինչպէս տնտեսական, նոյնպէս էլ տնտեսական ֆակտորներով պայմանաւորուած քաղաքական, հասարակական կեանքի մի նոր դարադարձի: Յնցում, սթափուում են արեւմտեան եւրոպայի առաջնակարգ երկրները: Հետզհետէ անհետ չքանալու ճանապարհ են որոնում միջնադարեանը, սխօլաստիկը, մարդկային միտքը կաշկանդող բնազանցական խորհրդածութիւնները. միջնադարեան տխուր ու մութ փլատակները վրայ կանուցուել սկսեց մի նոր, թարմ, գեղատեսիլ աշխարհ: Աշխարհագրական բացումները, տեխնիքական գիւտերը, գիտական սօզիտիւ ուսումնասիրութիւնների յառաջադիմութիւնը, կրթական-դպրոցական հաստատութիւնների բարեկարգումը, կլասիք աշխարհի փաբթամ քաղաքակրթութեան խորազննին վերլուծութիւնը և այլն, մի ակտիւ յեղաշրջում են մըտքընում ոչ միայն պետական, հասարակական կազմակերպութեան մէջ, այլ և մեծապէս ազդում են մարդանհատի մտաւոր հօրիզոնի և անձնական հակումների վրայ, փոխում են անհատի, սօցիալական խաւերի և դասակարգերի տնտեսական կեանքի ձևն ու յարաբերութիւնները: Փամանակի յայտնի ճանապարհորդները՝ Ալբրեխտ Դիւրէր և Ղուկաս Կրանախ, խիստ գեղեցիկ ու գրաւիչ գոյներով են ներկայացնում, թէ ինչպէս քաղաքակրթութիւնը նորափթիթ գարնան պէս ամենուրեք ծաղկում, բարգաւաճում էր:

Յիր ու ցան, միմեանցից անջատուած միջնադարեան քաղաքները, որոնցից իւրաքանչիւրը ներկայացնում էր իրանից մի տնտեսական-քաղաքական ատենում ամբողջութիւն, խաղտում են իրանց կղզիացումը տնտեսական ծաւալուող պահանջների ազդեցութեան ասակ և տեղի տալիս մեծ տերիտորիական ամ-

բողջութեան: Արեւմտեան եւրոպայում երկրի միապետները անհրաժեշտ կռիւ են մղում, յաղթում և իրենց ստուազրում են իրանց տիրական ոյժը սահմանափակող այլ և այլ կազմակերպութիւններին—կղերականութեան, ազնուականութեան, ազատ քաղաքներին ու շրջաններին: Դարու կենսական պահանջ էր համարում նուաճել ու խաղտել այդ ատանձնակի խոչնդոտներին և զլուխ բերել նոր դարերի այգագային-քաղաքական սերտ, կենտրոնաձիգ միութիւնը, պետական արսօլիտիզմը: Հետզհետէ արմատանում է ընդհանուր պետական գաղափարը: Միջնադարեան ինքնամիտի քաղաքը՝ իր շրջապատ գեղերով, դադարում է այլ ևս գոյութիւն ունենալուց, որպէս մի մէկուսացած ամբողջութիւն. նա դառնում է մի օրգանական անդամը այն պետական կենտրոնացման, որ միացնում, օղակում էր իր մէջ բազմաթիւ քաղաքներ և մանր-մուկ տերիտորիաներ:

Տնտեսական անհրաժեշտութեան ծնունդ էր այդ երևոյթը: Մի կողմից քաղաքային ինքնամիտի տնտեսութիւնը այլ ևս անզօր էր անթերի գոհացում տալու իր բնակիչների առաջընթաց կարիքներին: Միւս կողմից դարգանում էր տեխնիկան, բարձրանում էր աշխատանքի արդիւնաւէտութեան (Produktivität) աստիճանը, բազմանում էր աշխատանքի բաժանումը ճիւղաւորում են արհեստները, տնտեսական-սօցիալական խաւերը, լայն դիմենդիտներով առաջ ընթացող առևտուրը և դրամական բարեկարգուող սիստեմը մերձեձեցնում են իրար ընդարձակ տերիտորեաներ, միջնադարեան հասարակ ձեռնարհեստը և մանր արդիւնաբերութիւնը հետզհետէ տեղի են տալիս մանուֆակտուրային, ապա մեծ ինդուստրիական—ապրանքային արդիւնաբերութեան: Ահա տնտեսական պահանջները

այդ բարդ համազուեմարը բնական անհրաժեշտութեամբ առաջ բերաւ ընդհանուր ազգաբնակութեան և համապատասխան դասակարգերի ու խաւերի մէջ տնտեսական կենսական շահերի համաձայնութիւն, սօցիալական ինտերեսների և ձգտումների համօրինակութիւն: Իսկ այդ բոլոր համօրինակ շահերի և ձգտումների կենդանի արտայայտութիւնը եղաւ այն ժամանակ, երբ պետական ոյժը խաղտելով առանձնացած մարմինների կղզիացնող կապանքները, հնարաւորութիւն տուաւ հասարակական լայն համայնագոծութեան և հաւաքակազմութեան ստեղծութեան: «Յէօդալական տնտեսութեան օրով—ասում կարլ Կաուցկին—քաղաքային համայնքները (շրջապատ գիւղերով) գրեթէ տնտեսապէս անկախ էին միմեանցից, որովհետեւ նրանք արդիւնաբերում էին համարեա ամեն բան, ինչի կարիք ունէին: Դրանից հետեւում էր նաև նրանց փաղափական ինքնուրոյնութիւնը: Ընդհակառակը, ապրանքային արդիւնաբերութիւնը և ապրանքային առևտուրը ազգի զանազան համայնքներին կախման վիճակի մէջ դրին մի կամ մի քանի տնտեսական կենտրոնաւայրերից և այդպիսով նպաստեց տնտեսական կենտրոնացման քաղաքականը հետեւելու»: ¹⁾

Տնտեսական և դրանով պայմանաւորուած քաղաքական պետական կենտրոնացումով ծաւալուեցին տնտեսական ֆակտորներն ու ֆունկցիաները ժողովրդի բազմազան խաւերում: Տնտեսական այդ (երրորդ) ֆազը կոչում է ժողովրդական սնեստուրիւն: Այդ ֆազի մէջ արդէն տնտեսող մարմինը կազմում է ինքը՝ ժո-

ղովուրդը, որպէս մի ուրոյն ամբողջութիւն, որի ծալքերում ցանցաձև տարածուած են հազար ու մի ֆունկցիաներ: Առաջին ֆազի կամ տնային փակ տնտեսութեան մէջ տնտեսող մարմինը՝ տունը, բաւարարութիւն էր տալիս միայն տան անդամներին: Երկրորդ ֆազի կամ քաղաքային աւտօնոմ տնտեսութեան մէջ, քաղաքը իր շրջապատ գիւղերով բաւարարութիւն էին տալիս սահմանափակ թուով բնակիչների կարիքներին: Մինչդեռ երրորդ ֆազի կամ ժողովրդական տնտեսութեան մէջ սնեստող սուբիեկտը ներկայացնում է մի կոմպլեքս մարմին—ժողովուրդը, որի բարդ օրգանիզմը ընդգրկում է իր մէջ ամբողջ ազգային-պետական տորիտօրիան:

Ժողովրդական տնտեսութեան ամենախոշոր և աչքի զարնող տարբերութիւնը՝ տնտեսական զարգացման միւս ֆազերի հանդէպ, կազմում է այն երևոյթը, որ այդ ֆազի մէջ արդիւնաբերութիւնը ստանում է ապրանքային արդիւն արեւութեան բնաւորութիւն, այսինքն արտադրող ապրանքները սկզբից և եթ որոշուած են փոխանակելու, վաճառելու, շուկայ արտահանելու համար: Մասսայաբար արտադրուող ապրանքները վաճառքի են հանում ժողովրդական մասսայի բազմապատիկ կարիքներին բաւարարութիւն տուլու համար: Ժողովրդական տնտեսութեան շրջանում երկարում ու բարգանում է շրջանառութեան այն պրօցեսը, որ ունեն տնտեսական բարիքները՝ արդիւնաբերողի ձեռքից մինչև սպառողի ձեռք հասնելու համար: Ապրանքը կտրում, անցնում է մի շարք տնտեսութիւնների բովից, նախ քան իր վախճանական սպառման կամ գործածութեան հասնելը: Տնային փակ տնտեսութեան շրջանում արդիւնաբերողն ու սպառողը ամփոփուած էին մի սուբիեկտի

¹⁾ Karl Kautsky. «Die Klassengegensätze von 1789», էր. 9.

մէջ՝ ընտանեկան հաշիւի տակ: Քաղաքային տնտեսութեան մէջ թէև աշխատանքի բաժանումով տարբեր խաւեր են ներկայացնում արդիւնաբերողներն ու սպառողները, այնուամենայնիւ նրանց տնտեսական շփումն ու յարաբերութիւնը կատարում էր անմիջապէս, վաճառանոցում կանգնած էին նրանք իրար հանդէպ: Իսկ ժողովրդական տնտեսութեան մէջ իրար չեն ճանաչում և խիստ հեռանում են միմեանցից արդիւնաբերողներն ու սպառողները: Արդիւնաբերողը չէ, որ իր ապրանքը անմիջապէս վաճառում է սպառողի վրայ, և սպառողը չէ, որ գնում է այդ ապրանքը և փող տալիս արդիւնաբերողներին: Մի այլ սօցիալական խաւ է—սոևետ կան դաս սկսողը—որ ստանձնում է այդ միջնորդողի տնտեսական ֆունկցիան: Տնտեսական զարգացման երրորդ ֆազի մէջն է միայն, որ առևտուրը և նրա վարիչ դասակարգը հասել են ֆեոմենալ զարգացման ու ծաւալման: «Վաճառականները պսուժ է կնդելսը—աշխատանքի բաժանման անհրաժեշտութեամբ առաջացած մի դասակարգ են, որոնք ոչ մի մասնակցութիւն չունեն իրերի արդիւնաբերութեան պրօցեսի հետ, ոչ մի արժէք չեն աւելացնում ապրանքի վրայ, այլ զբաղւում են լոկ արդիւնքների փոխանակութեամբ և վաճառքով:»¹⁾ Առևտրական կենտրոնական քաղաքները քաղաքակիրթ երկրների, ստացել են այսօր միջազգային բնաւորութիւն: Ամենակենսական պիտոյքներից սկսած մինչև ամենաբարձր լուքսուսի արդիւնքները դարձել են առևտուրի առարկայ: Այսօր առևտուրը դար-

1) F. Engels, «Der Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staates» էր. 173.

ձել է մի տնտեսական—մասսայական երևոյթ առաջին կարգի:

2.

Նոր դարերի շրջանում, սկսած 15-րդ դարի վերջերից—մանաւանդ 18 և 19-րդ դարերում—տնտեսական երևոյթները զարգացումը այնքան սրընթաց է, տեխնիքական յեղաշրջումները այնքան արագասահ ու բազմակողմանի, ժողովրդական պահանջները այնքան բարդ ու յառաջադէմ, որ ազգային—տնտեսական քաղաքականութիւնը չէր կարող բաւականանալ միայն պետական տերիտորիայով, նա պէտք է արտասահմանեան շահատակութիւններ անէր: Իսպանիայի, Ֆորտուգալիայի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Հօլանդիայի անդրբծովեան—զաղութային առևտրական նուաճումները տալիս են մեզ ազգային—տնտեսական քաղաքականութեան տիպիքական օրինակներ: Հաղորդակցութեան հետզհետէ կատարելագործւող միջոցները, մանաւանդ նաւագնացութիւնը, ընդարձակ տոն ու ծաւալ տուին առևտրին հեռաւոր երկրամասերում: Գտնուեց ծովային ճանապարհը դէպի Հնդկաստան՝ անբաւ հարստութիւնների այդ առասպելական երկիրը, եղաւ Ամերիկայի գիւտը՝ ոսկու և արծաթէ հանքերի անսպառ մայր ցամաքը: Հարստութիւնների մի սոսկալի տարափ էր կուտակուել Արևմտեան Եւրօպայում. հարստութիւններ, որ եւրօպական բաղախնդիրները նոր դասած երկրներում առևտրով, խաբեբայութեամբ և յափըշտակութեամբ կողոպտուել էին: Այդ հարստութիւններից առիւծի բաժինն ընկաւ խոշոր առևտրականներին, որոնք հնարաւորութիւն ունէին սպառազինելու նաւերը և

կարգելու նրանց վրայ բազմաթիւ ամրակազմ մարդիկ, նոյնքան յամառ ու դիմացկուն:

Բուրժուական շահերի ներկայացուցիչ և ջերմ պաշտպան վուլգար տնտեսագետները մեծ առաքինութիւն են համարում *mutatis mutandis* բացատրելու, որ կապիտալի սկզբնաւորութիւնը պէտք է որոնել խնայողութեան մէջ: Սակայն Մարքսը տալիս է մեզ կապիտալի ծագման միանգամայն այլ աղբիւրներ¹⁾, ճիշտ համապատասխան այն պատմական-կուլտուրական երևոյթներին, որոնց շնորհիւ կուտակուել և տնտեսական-հասարակական խոշոր ոյժ է ստացել կապիտալը: Կապիտալիստական ազգերի ամենամեծ հարստութիւնները՝ սկսած 15-րդ դարերի վերջերից, ծագում էին՝ գաղութային ֆալսեփականութիւնից, այսինքն օսար երկրների աւարաւորութիւնից, ծագում էին ծովային յափքահարկութիւնից, մաքանեցուցիչից, ստրուկների առեւտրից, առեւտրական պատերազմներից, գիւղական ազգաբնակչութեան եքսպրոպրիացիայից և այլն: Ուրիշ խօսքով՝ քաղաքական-առևտրական ոյժն ու աւարաւոր բրոնտեթիւնն է եղել կապիտալի ծագման միակ զօրեղ ֆակտորը և ոչ թէ «խնայողութիւնը»: Այդպիսով առաջանում է ինդուստրիական կապիտալի սկզբնական աղումը:

Տնտեսական զարգացման երրորդ ֆազի մէջ կապիտալիստական արդիւնաբերութեան ու տնտեսութեան սխտեմը հասնում է իր կատարելատիպ զարգացման: Տեխնիքական զիւտերը՝ սկսած յատկապէս 18-րդ դարի կէսերից, բնագիտութեան, մանաւանդ ֆիզիկայի և

1) K. Marx, «Kapital» I հատ., V հրատ., 24-րդ գլուխ՝ «Die sogenannte ursprüngliche Akkumulation», էր. 679.

քիմիայի զարգացումը և նրանց արդիւնաւէտ գործադրութիւնը, հսկայական շահերով զարկ տուին տեխնիքական ինդուստրիային, գործարանական արդիւնաբերութեան: Արագութեամբ աճում են կապիտալի բոլոր շահաւէտ ֆունկցիաները—որպէս ձեռնարկութեան կապիտալ (*Unternehmungskapital*), առևտրական կապիտալ, վարկատու կապիտալ, բանկային հաստատութիւնների բոլոր տեսակները և այլն:

Ինդուստրիական կապիտալը իր ծագումով համարում է ամենանորագոյնը՝ կապիտալի միւս երկու տեսակներից—առևտրական և վաշխառուի կապիտալ, որոնց հետ ծանօթացանք մենք, երբ խօսում էինք տնտեսական զարգացման երկրորդ ֆազի մասին: Սակայն կրտսեր եղբայրը իր արագ զարգացումով և վիթխարի ծաւալով միւսներին նուաճել և ենթարկել է իր ծառայութեան: Այնուամենայնիւ տնտեսական—արդիւնաբերական յարաբերութիւնների մէջ մէկը միւսին օժանդակող անհրաժեշտ պայման է համարուում: Խոշոր ինդուստրիան, օրինակի համար, սկզբից և եթ մատնացոյց է արուած առևտրի վրայ. միւս կողմից, առևտուրը որոշ աստիճանից սկսած իր առաջնազարգացութեան համար կարիք ունի կապիտալիստական արդիւնաբերութեան: Որքան վերջինս աւելի է տարածուում և տիրապետող դառնում, այնքան անհրաժեշտ է դառնում առևտրի առաջնազարգ ընթացքը ամբողջ տնտեսական կեանքի համար: Առևտրի դադարը նշանակում է արդիւնաբերութեան դադար, որովհետև մասսայական արդիւնաբերութիւնը անհրաժեշտօրէն պայմանաւորուած է մասսայական վաճառքով:

Որքան կարևոր է առևտրի զարգացումը կապիտալիստական ընդհանուր տնտեսութեան համար, նոյն-

քան կարևոր է դարձել նաև վաշխառութեան զարգացումը: Միջին դարերում վաշխառուն մի հացկասակ էր, որ շահագործելով ուրիշների տառապալից վիճակը կամ քեթեւաւսուրիւնը, ծծում, քամում էր նրանց աբիւնը: Եթէ մի գեղացի փող էր վերցնում, ապա այդ լուկ նրա համար, որպէսզի վճարէ իր ֆողային տուրքերը և գանազան պրօցեսների (դատական) ծախքերը: Իսկ եթէ մի ազնուական փող էր փոխ վերցնում, ապա նա անում էր այդ ուրախ և զուարճ վատնելու համար: Այդ պատճառով տոկոսով պարտք վերցնելը անբարոյական էր համարւում և բոլոր կողմից դատապարտւում:

Բոլորովին այլ է այդ տեսակէտից կապիտալիստական անտեսութեան շրջանը: Այժմ փողը մի միջոց է, որնէ կապիտալիստական արդիւնաբերութեան ձեռնարկելու, աշխատանքի ոյժեր գնելու և շահագործելու համար: Պարտք վերցրած փողը ծառայում է այժմ աւելի քան աշխատանքի ոյժեր շահագործելու, հետևապէս և եկամուտը աւելի մեծացնելու համար, և իրաւ աւելի շատ, քան պարտքի տոկոսն է պարունակում: Կանխիկ զրամի գործադրութեան այդ յեղաշրջումով, յեղաշրջւում է նաև վաշխառութեան սկզբնական բնաւորութիւնը: Նրա դերը՝ որպէս տառապալից վիճակի և թեթևամտութեան շահագործութեան միջոց, աստիճանաբար յետ է նահանջւում այն դերի հանդէպ, որ բեղմնաւորում է կապիտալիստական արդիւնաբերութիւնը, այսինքն հնարաւորութիւն է տալիս, որ կապիտալիզմի զարգացումը դեռ աւելի արագ առաջ գնայ, քան ինեուստրիական կապիտալիստների փողային սնդուկներում կուտակուած գումարները կարող են այդ հնարաւոր դարձնել: Այլևս դադարում է վաշխառուի

դէմ եղած ատելութիւնը, նա դառնում է անարատ և ստանում մի նոր, քաղցրահնչիւն անուն՝ կրեդիտ սուղ (վաշխառու): Առաջ վաշխառու կապիտալիստները կուտակում էին փողի գումարները իրանց պահարաններում, որպէսզի այդ լի աւազաններից հազարաւոր խողովակներով հոսեցնեն դէպի ոչ կապիտալիստները: Իսկ այսօր վաշխառու կապիտալիստների փողային սնդուկները դարձել են կրեդիտային հաստատութիւններ — ընդհանուր աւազան, ուր հազարաւոր խողովակներով ներս են հոսում ոչ կապիտալիստների փողերը, որպէսզի այնտեղից դուրս հոսեն դէպի կապիտալիստները:

3.

Նոր դարերում կազմակերպուած բիւրօկրատների և ռազմիկների կենտրոնական պետութիւնը համապատասխանում էր նոր ծրոց ծաղկող կապիտալիստ դասակարգի պահանջներին ճիշտ այնքան, որքան առաջինը կարիք ունէր երկրորդի օժանդակութեան: Մօդերն պետութիւնը քաղում էր իր կենսական միջոցները ոչ թէ անձնական ծառայութիւնից կամ բնական բերքերից ու արդիւնքներից, այլ բացառապէս զրամական աղբիւրներից: Այդ պատճառով միապետները շահագործուած էին սեփական ինտերեսների տեսակէտից պաշտպանելու և նպաստելու նրանց — վստասկաններին, կապիտալիստներին, — որոնք փող էին ներմուծում երկրի ներսը: Մի երկրի հարստութիւնը կազմում էր այդ երկրի ներսը գտնուած կանխիկ փողի քանաքի մէջ: Իսկ որքան հարուստ է մի երկիր, քարձր՝ ժողովրդի կենցաղը, այնքան աւելի կարելիութիւն ունի պետութիւնը իր զրամարկղը հարկերով, տուրքերով հարստացնելու:

Այդպէս էր թելադրում ժամանակակից մերկանսիլեսու սիստեմը. մի գործնական ճկուն սիստեմ, որ դաւանում էին գրեթէ բոլոր նշանաւոր պետական գործիչները՝ սկսած Կարլ V-ից մինչև Ֆրիդրիխ Մեծը. իսկ նրա ամենատիպիքական արտայայտիչը եղաւ Փրանսիական միւսիսար Կոլլեբը: Կապիտալիստները փող էին տալիս միապետներին և պետական գանձարանին, դարձնում էին նրանց իրանց պաշտպանները, դնում իրանցից կախումս միմեկի մէջ և այդ միջոցով ստիպում էին պետութեան, որ նա հաղորդակցական ճանապարհների ապահովութեան և ընդարձակման միջոցով, անդրբծովեան գաղութների նուաճումներով մրցող առատրական պետութիւնների դէմ մղած կռիւներով, մենավաճառի արտօնութիւններ տալով, և այլն, ծառայէ կապիտալիստ դասակարգի շահերին:

Միջնադարեան պետութիւնը շատ հեռու էր ընդհանուր տնտեսական հասարակական ֆունկցիաների ղեկավարութիւնից: Դպրոցական հաստատութիւնների, հիւանդների խնամատարութիւնը, հաղորդակցական միջոցների հոգատարութիւնը, անտառապահութիւնն ու ջրաբաշխների ղեկավարութիւնը և այլն, բաժին էին ընկնում առանձին համայնքների գործունէութեան: Այդ հետզհետէ փոխուեց, երբ տնտեսական ֆակտորների զարգացման ոյժով նոր և մանաւանդ նորագոյն ժամանակներում պետութիւնը իր ինֆուսպաշտպանութեան կարիքների տեսակէից շատ արգելում զգաց միջամտել տնտեսական կեանքի բարդ կառուցուածքի մէջ, ստանձնել իր վրայ ծանրակշիւ ֆունկցիաներ և այդպիսով մտնել սիրապետ դասակարգերի—կապիտալիստների եւ խճուր կ պումաստների—շարքը: Արեւմտեան Եւրոպայի ս սիմսնադրական կ սովր եւ բուժուա-

կան պարլամենտարիզը չբացրին պետական կազմի վրայից ֆէոդալական—արսուլիտիստական վերջին հետքերը և զբօշմեցին նրա վրայ բուժուակ ան—դասակարգային պետութիւն անունը: Այսինքն մի պետութիւն, որի գոյութիւն կուտանր կազմում է տիրապետող դասակարգը՝ բուժուազիւն. մի պետութիւն, որի բաղադրական credo-ն համարում է բուժուակական—դասակարգային իդեալը և որի յարատեւութիւնը՝ իր դասակարգային ամրակու ֆունկցիաներով, պայմանաւորուած է բուժուակայի սիրա պետութեան յարստութեամբ:

Ժամանակի ընթացքում պետական նոր մարմինը դարձաւ մի վերին աստիճանին բարդ և բազմաճիւղ ապարատ, որի ծալքերում կենտրոնանում էին հասարակական—տնտեսական կարևորագոյն ֆունկցիաները: Նա ոչ միայն ստանձնեց իր վրայ միջնադարեան համայնքների հոգացողութեանը թողնուած վերոյիշեալ հաստատութիւնները, այլ և կապիտալիստական տնտեսութեան սիստեմի զարգացման ազդեցութեամբ նրա համար աւելի ու աւելի են աճում այնպիսի ֆունկցիաներ, որոնց միջոցով պետութիւնը խորապէս շօշափեց տնտեսական կեանքի արմատները: «Եթէ անհրաժեշտ էր—ճիշտ նկատում է Կաուցկին—որ հին ու միջին դարերի պետական քաղաքագէտները առաջնապէս դիպլոմատներ և իրաւաբաններ լինէին, ապա այժմ պէտք է կամ գոնէ հարկաւոր է, որ նրանք առաջնապէս բաբախստներ լինեն»: 1) Տնտեսական զարգացումը հարկադրում է պետութեան շարունակ իր ձեռքը կենտրոնացնելու մի ը բանակութեամբ արդիւնաբերական ճիւղեր: Միջին դարերում պետական ոյժը իր կարո-

1) K. Kautsky, «Das Erturter Programm» էր. 126.

զուժեան ամենամեծ մասը քաղում էր պետական կալուածատիրութիւնից: Դա յաճախ դեռ աւելի էր բարձրանում 16, 17 և 18-րդ դարերում եկեղեցական և գիւղացիական կալուածներով: Միւս կողմից, սակայն, իշխանի դրամական տաղնապը ստիպել է արքունական կալուածը վաճառելու կապիտալիստի վրայ: Բայց շատ երկրներում դրանցից դեռ բաւական քանակութեամբ մնացորդներ կան այժմեան արքունի կալուածների և լեռնահանքերի մէջ: Միլիտարիզմի զարգացումը աւելացրեց նրա վրայ զինանոցներ եւ նաւագործարաններ, հաղորդակցութեան զարգացումը՝ փոստակներ, երկաթուղիներ, նեոազիւրներ. վերջապէս պետութեան ֆինանսական կարիքները այնքան են աճում, որ նրան հարկադրում են ձեռնարկելու բանկայի հաստատութիւնների, ինդուստրիական ձեռնարկութիւնների և ամեն կարգի մեծաւաճառութեան: Մի խօսքով ժողովրդական տնտեսութեան շրջանում պետութիւնը ասածը չի ներկայացնում այլևս միայն մի քաղաքական-ստիկանական կազմ ու պատրաստ ոյժ, որ ըստ Մանչեստրեան դրաբրոցի պիտի ապահովէր միայն կապիտալիստ դասակարգի տնտեսական-առևտրական արշաւանքները՝ երկրի ներսն ու դուրսը, պիտի ստանայ արեւմտեան ֆինանսների և ներքին խռովայոյց պրոլետարիատին. ոչ, այժմեան պետութիւնը դրանով հանդերձ նաև ամենախոշոր կապիտալիստն է, որ ստանձնել է իր վրայ հըսկայական արդիւնաբերական ձեռնարկութիւններ:

4

Տնտեսական զարգացման երրորդ ֆազի ամենաուշագրաւ երևոյթներից մէկը կազմում է հաստակական

կազմի լայն դիֆերենցիացիան. մի երևոյթ, որ բացառապէս արդիւնք է համարում աշխատանքի բաժանման զարգացման և տնտեսական ֆակտորների հասունութեան:

Միջին դարերում ձեռնարհետային մանր արդիւնաբերութեան պրոցեսին մասնակցում էին սեփականատէր վարպետներ փոքրաթիւ գործաւորներով (քարգած) ու շակերտներով, իսկ նոր ունորազոյն դարերում կապիտալիստական մեծ ու վիթխարի արդիւնաբերութիւնների պրոցեսին մասնակցում են մենաշաղկապ կապիտալիստ անհատներ և հարիւրաւոր ու հազարաւոր սեփականազուրկ բանուորներ: Այդպիսով նոր ու նորագոյն դարերը, երկու խոշոր, ինտերեմսներով հակադրող բանակներ են արտաբերել, որոնք սկիզբ առնելով մասնաֆակտորային արդիւնաբերութեան շրջանից, հասան մինչև օրս—տեխնիքական ինդուստրիայի կատարելատիպ զարգացման շրջանում— հասունութեան բարձր աստիճանին: Մէկը՝ բուրժուազիան, խոշոր է իր բուրժուական սիրապետութեամբ, սրնեստակն ֆակտորներով և սոցիալական ու մեղ զիւրով իսկ միւսը՝ պրոլետարիատը, խոշոր է իր ծաւալող փոնակով, սննտական նեւակութեամբ և սոցիալ-ֆազիական ու պատմական գերազոյն նպատակով: Այդ երկու հակամարտ տարրերի դասակարգային ինտերեմսների արմատական հակառակութիւնը արտաբերել է անհաշտ, միմեանց բացասող ձգտումներ, տոն է տուել դասակարգային անաւոր կոուխն:

Միւս կողմից, զուտ ինդուստրիական սահմանից՝ գործարանական կեանքից դուրս, գտնում ենք գիւղատնտեսութեան սահմանում երկու դասակարգեր — խոշոր կալուածատէրեր և մանր գիւղացիներ, որոնց ի-

դա՛ն է ընդհանուր առմամբ ազգութեան ձգտումներն ու
 քաղաքական կոնսերվատիվը: Մակայն տնտեսական զար-
 գացումը և սոցիալական կեանքի անժխտելի էվոլյուցիան
 այդ սահմանում ևս առաջ է բերել զգալի մետամոր-
 ֆոզ: Եւ այն չափով, որով տեխնիքական ինդուստրի-
 ան մուտք է գործում գիւղատնտեսութեան մէջ և
 մի կողմից խոշոր կալուածատիրոջ դարձնում նաև կա-
 պիտալիստ, իսկ միւս կողմից մանր գիւղացիական
 տարրին պրօլետարացնում, նոյն չափով այդ դասա-
 կարգերի շահերն ու ձգտումները մերձեցնում են գոր-
 ծարանական կապիտալիստ և պրօլետար դասակարգե-
 րի շահերին ու ձգտումներին. այսինքն հետզհետէ ընդ-
 հանրանում են ողջ հասարակական կազմի մէջ միայն
 երկու հասարակ մեքանիզմներ՝ հակամարտ իրի լներ՝
 քնդհանուր բուրժուական (որի գրօշակակիրն է՝ կապի-
 տալիստը և խոշոր կալուածատէրը) և քնդհանուր պրօ-
 լետարական (որի գրօշակակիրն է՝ համայն պրօլետա-
 րիատը, քաղաքային ինդուստրիայի թէ գիւղատնտե-
 սութեան մէջ): Այսօր ազգային կոնսերվատիզմն
 ու կապիտալիստական լիբերալիզմը կանգնած են
 սահմանադրական եւրօպայում գոյութիւն ունեցող մի-
 կնոյն քաղաքական-հասարակական՝ մի խօսքով՝ բուրժու-
 ական հայեցակէտի վրայ: Նրանց ունեցած չնչին տար-
 բերութիւնները հետզհետէ հարթւում ու հաշտւում են
 միմեանց հետ այնքան և այն արագութեամբ, որքան
 համայն պրօլետարիատի քաղաքական-հասարակական
 արմատական իդէալը աւելի ու աւելի աճում, հզօրա-
 նում է և կենսունակութիւն ստանում օրէցօր:

Մակայն աշխատանքի բաժանումը այն աստիճան
 է կատարելագործուել, որ դասակարգային դիֆերեն-
 ցիացիայով առաջացել է և մի այլ ոչ պակաս խոշոր

ու հետզհետէ ստուարացող դասակարգ: Այսօր միջին
 դաս (Mittelstand) կոչւող արհեստաւորների, մանր վա-
 ճատականների կողքին բսել, աճել է մի երկրորդ միջին
 դասակարգ՝ առաջնից տարբեր իր սոցիալական դիրքով
 ու գրադմունքով. դա ընդհանուր ինսեյիգեցիան է՝ մր-
 սաւոր աշխատուորներ (Kopfarbeiter), «գերուած պրօլե-
 տարիատ», «gebildetes Proletariat», — ինչպէս կաուցիկն
 է անուանում — սկսած տեխնիքական — աուտրական
 կրթութիւն ստացած և կոչում ունեցող խաւերից մին-
 չև մասնաւոր կոչումների (փաստաբան, բժիշկ և այլն),
 հասարակական հիմնարկութիւնների, կրթական — գիտ-
 նական հաստատութիւնների բոլոր մտաւոր գործիչնե-
 րը: Ներկայ կապիտալիստական տնտեսութեան սիստե-
 մի մէջ կրթուած լինելը դարձել է մի առանձին գործ:
 Գիտելիքների չափը անվերջ ընդարձակուել է և աճում
 է օրէցօր: Եւ կապիտալիստական հասարակութիւնը,
 ինչպէս և կապիտալիստական պետութիւնը, աւելի կարիք
 ունեն գիտութեան ու աուերի ներկայացուցիչներին՝ ի-
 րենց գործերը առաջ տանելու և բնութեան ոյժերը
 նուաճելու համար: Ոչ միայն գիւղացին, առհետաւոր
 կամ անդամ պրօլետար, այլ և վաճառ կանր, գործա-
 ւանատէր, բսեկատէր, բօրս. յիւ սպեկուլ ներ, մեծ կալ-
 ոււււստատէր ամենևին ժամանակ չունեն իրանց նուիրե-
 լու արուեստի ու գիտութեան: Շահագործող դասակար-
 գերը ձգում են այդ գործնէութիւնը մի առանձին դա-
 սակարգի վրայ, որին նրան վճարում են դրա հա-
 մար: Այսօր կրթութիւնը դարձել է մի սպասելի ճիշտ
 այնպէս, ինչպէս պրօլետարի ֆիզիքական ոյժը: Մի
 տեղ մտաւոր աշխատանքի շահագործութիւն, միւս տեղ
 ֆիզիքական աշխատանքի շահագործութիւն: Տարբե-
 րութիւնը կայանում է միայն նրա մէջ, որ մտաւորա-

պէս շահագործուողը աւելի լաւ վարձատրուելով, ունի նաև աւելի բարձր կենցաղ ու սօցիալական դիրք, քան Ֆիզիքայպէս շահագործուողը, թէև վերջնիս աշխատանքը աւելի ինտենզիւ ու արդիւնաւէտ է, քան առաջինը:

Այսպէս ահա տեսնում ենք, որ տնտեսական բազմաձիւղ ֆունկցիաների և խոշոր ֆակտորների յառաջադիմութեամբ, աշխատանքի բաժանման զարգացումով, առաջացել է դասակարգային լայն դիֆերենցիացիա, փոխուել է դասակարգերի զարգացումն ու փոխազդեցութիւնը: Իսկ այդ երևոյթով խոշոր ձևափոխման ենթարկուած սօցիալական օրգանիզմը ընդունել է սօցիօլօգիական մի առանձնայնուկ դրօշմ, բոլորովին տարբեր միջնադարեանից:

5

Տնտեսական զարգացման երրորդ ֆազի կամ ժողովրդական տնտեսութեան վերաբերեալ ունեցած մեր դիտողութիւնները լրիւ չեն լինիլ, եթէ մենք մի քանի խօսքով չչիշատակէինք այն շարժումները, որոնք բընականօրէն առաջացել են տնտեսութեան նոր ձևերի և յարաբերութիւնների ազդեցութեան տակ:

Եթէ ուշադրութեան առնենք ժողովրդական տնտեսութեան զարգացման ամբողջ ընթացքը, սկսած նոր դարերի սկզբնաւորութիւնից մինչև այժմ, կը գտնենք տնտեսական-հասարակական հողի վրայ չորս տարբեր հոսանքներ—մեկականիս, ակնհայտ լիբերալիզմի, սօցիալական և սօցիալիստական հոսանքները: Մեր նիւթի ծաւալի սահմաններից շատ հեռու կանցնէինք, եթէ մանրամասն խօսէինք այդ հակադրական շարժումների և նրանց առաջնակարգ մտաւոր ներկայացուցիչները

մասին: Ուստի նկատենք միայն հետեւելը:

Որքան մերկանտիլեան սիստեմը անհրաժեշտ էր համարում առևտրական-մանուֆակտուրային ձեռնարկութիւնների մէջ մեկնալմանառութիւնը, արտօնութիւններն ու մեկաւեճութիւնները, որքան նա առաջ էր կոչում ժամանակակից միահեծան պետութեան աջակցութիւնը՝ տնտեսական ֆունկցիաների մէջ, մասնաւանդ արտաքին առևտուրը ապահովելու համար, որ կանխիկ դրամ էր հոսեցնում երկրի ներսը, այնքան էլ դրա ճիշտ հակառակը վարուեց տնտեսական լիբերալիզմը:

Ֆիզիօկրատները և ապա 18-րդ դարի երկրորդ կէսից սկսած տնտեսաշխտութեան կլասիք դպրոցի ներկայացուցիչները՝ յանձինս Ադամ Սմիտի, Դաւիթ Րիկարդօյի, ծայրայեղ հակառակորդներ էին որ և է մենալաճառի և առանձնաշնորհի, պետական որ և է միջամտութեան: Պէտք է քանդել բոլոր սանձահարող կապակցութիւնները, ազատութիւն տալ մարդկային ոգուն յատուկ բնորոշ մղումներին, որպէս զի ազատ մրցութեամբ ծղեն, ծաղկեն ու բարգաւաճեն բոլոր տնտեսական կենսունակ ոյժերը, զարգանան ու հասունանան տնտեսական ֆակտորներն ու ֆունկցիաները: Laisser faire laisser passe, թող անուի, թող կատարուի վարդապետում էր Մանչեստերեան դպրոցը: Տնտեսական այդ լիբերալիզմը գրկախառնուեց ժամանակակից քաղաքական լիբերալիզմի հետ, կամ աւելի ճիշտ ծընունդ տուաւ վերջինիս, որ անհաշտ կռիւ էր յայտարարում միապետական գահի, ֆէօդալիզմի և կաստայական-կղերականութեան դէմ, և որի ուժեղ արտայայտութիւնը տեղի ունեցաւ Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեան օրով:

Դարձեալ այլ բնաւորութիւն ունի երրորդ կամ

սօցիալական շարժումը, որ վերջին տասնամեակներում
 ընդգրկել է իր մէջ դրեթէ ակադեմիական բոլոր ոյժե-
 րին: Բուրժուական մտածողների ձախակողմեան թիւը
 երևակայում է, որ առանց տիրապետող հասարակական
 կարգերի գոյութեան արմատները շոշափելու, հնարա-
 որ կը լինի սօցիալ-սնցեսական ու ֆալաֆական մի շարք
 բեֆօրմներով ժամանակի ընթացքում վերաստեղծելու
 դասակարգային յարաբերութիւնների հարստեմիա և այդ
 միջոցով լուծելու սօցիալական կօնֆլիկտը: Սակայն այդ
 բոլոր ըէֆօրմները՝ տնտեսական թէ սօցիալական-բա-
 զաքական հողի վրայ, որոնց իրականացնող մարմիննե-
 րը պիտի լինեն բուրժուական կառավարութիւնն ու
 պարլամենտը, էպպէս ուրիշ ոչինչ չեն, բայց եթէ
 տիրապետող սօցիալական չարիքը փոքր ինչ մեղ-
 մացնող պալիասիւ միջոցներ: Բուրժուական մտածող-
 ները դժուարացան մինչև օրս ընդունելու այն լայն
 տեսակէտը, որ իւրաքանչիւր խոսք բացասական ե-
 բեռոյք անհրաժեշտօրէն պայմանաւորուած է խօսք
 արմատական պատճառներով, հետևապէս միայն վեր-
 ջիններին վերացումը կպայմանաւորէ առաջնի չը-
 քացումը: Կարկատանք ըէֆօրմները ըստ ամենայնի
 անգօր պիտի լինեն դասակարգային ներդաշնակութիւն
 վերաստեղծելու. արդիւնաբերութեան սիստեմի, տըն-
 տեսութեան ձևերի և դրանցով պայմանաւորուած հա-
 սարակական կազմի էութեան մէջ է թաղուած սօցիա-
 լական կօնֆլիկտի հիմնական արմատը. ով ուզում է
 ունչացնել այդ արմատը, նա պիտի առաջ վերացնէ
 նրա նախապայմանները՝ արդի արդիւնաբերութեան
 սիստեմը: Իսկ այդպիսի ահեղ տեսարանի առաջ միայն
 սօսկալ գիտէ բուրժուական իդէօլօգիան:

Միանգամայն այլ բան է կապիտալիստական

տնտեսութեան ծոցում՝ ընանհրաժեշտօրէն ծնունդ ա-
 ռած սօցիալիստական շարժումը: Նրա դիտողութիւն-
 ները դուրս են գալիս այն ճշգրիտ ելակէտից, որ սօ-
 ցիալական կօնֆլիկտի բազիսը (խարխիւր) կազմում է
 այն անհաշտ հակառակութիւնը, որ ունին այսօրուայ
 կօլլեկտիւ բնաւորութիւն ստացած արդիւնաբերութիւնը
 և արդիւնների մասնաւոր իւրացումը, ընդհանուր ընկերա-
 կան արդիւնաբերութիւն՝ մասնաւոր սեփականութեան
 իրաւասութեան ներքոյ: Ուրեմն իւրաքանչիւր սօցիալա-
 կան ըէֆօրմ ապարդիւն է ազդեցութեամբ և տևական
 զօրութեամբ, եթէ նա ոչ միայն չէ շոշափում արդիւ-
 նաբերութեան միջոցների, մասնաւոր սեփականութեան
 արմատները, այլ և պալիատիւ, շատ անգամ խաբու-
 սիկ միջոցներով նեցուկ է տալիս նրա երկարատև
 գոյութեան: Ընդհակառակը, արդիւնաբերութեան մի-
 ջոցների հասարակական սեփականացումը, որի իրա-
 կանացման ձգտում է սօցիալ ղեմօկրատար կազմա-
 կերպուած պրօլետարիատը, պիտի համարուի միակ
 միջոցը, առհասարակ վերացնելու սօցիալ-տնտեսական
 բոլոր դժնդակ պայմանները, իսկ դրա հետ միասին
 նաև հետզհետէ սպառնացող սօցիալական կօնֆլիկտը:

6

Այստեղ անկարող ենք մանրամասն կանգ առնել
 տնտեսական զարգացման երրորդ ֆազի վրայ, ուր ծը-
 նունդ առած բազմաթիւ խոշոր երևոյթներից իւրա-
 քանչիւրը կարող է մի առանձին թեմայի նիւթ մատա-
 կարարել: Մենք բաւականացանք միայն նրա տիպի-
 քական ընոյթը որոշելով և յատկանիշ կողմերը յիշա-
 տակելով, ուշադրութեան առնելով այն հասարակական

երևոյթիները, որ տնտեսական նոր սիստեմը իր հետ բերել է: Իբրև եզրափակութիւն, առաջ բերենք ստորև մի քանի համեմատական գծեր յիշատակած երեք ֆազերի վերաբերեալ, որոնցով աւելի պարզ ու դիւրամբանելի կը դառնան ընթերցողի համար զարգացման շրջանները բնորոշ կողմերը:

1. Առաջին ֆազի կամ տնային փակ տնտեսութեան մէջ աւխասակցութիւնը հիմնուած է էապէս աշխատողների (տան անդամների) արիւնակցութեան վրայ: Երկրորդ ֆազի կամ քաղաքային տնտեսութեան մէջ հիմնուած է դա շրջանային կապերի կամ հարեանութեան վրայ: Վերջապէս երրորդ ֆազի աշխատակցութիւնը հիմնուած է բովանդակ ազգի մէջ ամփոփուած բազմաթիւ խաւերի վրայ, որոնք միմիանց հետ օրգանապէս շաղկապուած են իրանց տնտեսական շահերով և գործունէութեամբ:

2. Առաջին ֆազի մէջ իւրաքանչիւն իր կամ սնեսական բարիք գործածուում և սպառուում է այն տնտեսական սահմանում, ուր նա արտադրուում է: Երկրորդ ֆազի մէջ իրերը անցնում են անմիջապէս, անձնական յարաբերութեամբ՝ արդիւնաբերողի ձեռքը: Իսկ երրորդ ֆազի մէջ, ընդհակառակը, արտադրած արդիւնքները ենթարկուում են բարդ շրջանառութեան պրօցեսի, անցնում են մի շարք տնտեսութիւնների բովի միջով: Արդիւնաբերողը չի ճանաչում սպառողին և ոչ մի յարաբերութիւն չունի նրա հետ: Այդ շրջանում է, որ այնքան արագ աճում և բարդ կազմակերպութիւն է ստանում առևտուրն ու առևտրական դասակարգը:

3. Տնային փակ տնտեսութեան մէջ աւխասանք ծանրանում է ընտանիքի անդամների վրայ: Իսկ ուր օտարի աշխատանքի կարիք է լինում, այնտեղ հան-

դէս է գալիս աշխատաւոր բազուկը յանձինս ստրուկի, ճորտի: Քաղաքային տնտեսութեան մէջ օտար աշխատաւորը ծառայի կամ գործաւորի յարաբերութիւն ունի արդիւնաբերողի հետ (արհեստի մէջ), իսկ ժողովրդական տնտեսութեան մէջ նա ունի պայմանադրական յարաբերութիւն (Vertragsverhältnis). այդտեղ բանուորը իրաւապէս ազատ մարդ է:

4. Առաջին ֆազի մէջ ինքը սպառողը միևնոյն փամանակ բանուոր է, կամ հակառակ դէպքում բանուորը կազմում է արդիւնաբերող տան սեփականութիւնը (ստրկութիւնը հին դարերում): Երկրորդ ֆազի մէջ սպառողը գնում է անմիջապէս բանուորի ծառայութիւնը (օրինակ վարձու գործ) կամ աշխատանքի արդիւնքը (ձեռնարկեալի մէջ): Իսկ երրորդ ֆազի մէջ ըստ սպառողը այլ ևս ոչ մի յարաբերութիւն չունի բանուորի հետ. նա գնում է ապրանքը կամ արդիւնաբերողից և կամ առևտրականից, իսկ դրանք վարձատրում են բանուորին:

5. Առաջին ֆազի մէջ աւխասանքի բաժանումը դեռ ընտանեկան բնաւորութիւն ունի, սաղմային վիճակի մէջ է գտնուում, բացակայում է արհեստային կոչումը, անհատական ոյժերը միաժամանակ նուիրուած են մի քանի զբաղմունքների: Երկրորդ ֆազի մէջ հետզհետէ քաղաքներում մասնագիտանում են արհեստային կոչումները: Արդիւնաբերութեան ամբողջ պրօցեսը բաժանուում է երկու մասի, առաջ բերելով սօցիալական տարբեր խաւեր—հում նիւթեր հայթհայթող հողագործ գիւղացի և արդիւնքներ պատրաստող արհեստաւոր քաղաքացի: Իսկ երրորդ ֆազի մէջ մինչև ամենանուրբ ձևերը խիստ մասնագիտանում, ճիւղաւորուում են ինդուստրիական և արհեստային կոչումները:

Արդիւնաբերութեան ամբողջ պրօցեսին անմիջապէս թէ միջնորդապէս մասնակցում են մի քանի սօցիալական խաւեր—բանուոր, կապիտալիստ և առևտրական դասակարգեր՝ կապիտալիստական ձեռնարկութիւնների մէջ՝ ինդուստրիական—առևտրաշահ քաղաքներում. միջին կարգի քաղաքացիներ (արհեստաւոր, մանր վաճառական)՝ ձեռնարհեստային մանր արդիւնաբերութեան մէջ, վերջապէս մանր գիւղացիութիւն և խոշոր կալուածատէրեր՝ գիւղատնտեսութեան մէջ:

6. Տնային փակ տնտեսութեան մէջ փող կամ բոլորովին գոյութիւն չունէր, կամ թէ չէ ծառայում էր իբրև գործածական իր կամ գանձելու միջոց: Քաղաքային տնտեսութեան մէջ նա արդէն ծառայում էր իբրև էպպէս փոխանակութեան միջոց: Իսկ ժողովրդական տնտեսութեան մէջ փողը ծառայում է արդէն որպէս փոխանակութեան, շրջանառութեան և հայթհայթման միջոց: Այդպէս փողը ստանում է նոր ու նորագոյն զարերի տնտեսական կեանքում բազմաթիւ ֆունկցիաներ և դառնում ամենախոշոր հասարական Փակտօրը:

7. Առաջին ֆազի մէջ գրեթէ կապիտալ գոյութիւն չունէր, այլ միայն գործածական իրեր: Երկրորդ ֆազի մէջ արդէն աշխատանքի գործիքները պատկանում են արդիւնաբերութեան կապիտալի (Produktionskapital) կաթեգօրիային: Իսկական հայթհայթման կապիտալը (Erwerbskapital) զարգացման այդ շրջանում կազմում է միայն առևտրական, ապա վաշխառուի կապիտալը: Իսկ երրորդ ֆազի մէջ հայթհայթման կապիտալը դառնում է մի միջոց արդիւնքները աշխատանքի բաժանման մի էտապից բարձրացնելու միւսի մէջ, անցնելով ամբողջ շրջանառութեան պրօցեսի միջով: Այստեղ ամեն բան դառնում է կապիտալ: Տնտեսական իւրաքան-

չիւր խորշ կրում է իր վրայ կապիտալիզմի դրօշմը: Տեխնիքական տեղմինը ներկայ տնտեսութեան իրաւամբ անուանում է կապիտալիստական տնտեսութիւն:

Տնային, քաղաքային եւ ժողովրդական տնտեսութեան ֆազեր—սա դարերի պատմական-օրգանակական զարգացման մի անընդմիջող շղթայ է ներկայացնում, ուր տրհադրող, վաստակող ու սպառող ձեռքերի սակաւութիւնը և ֆունկցիաների պարզութիւնը՝ աստիճանական զարգացումով բազմանում, բարդանում և հազար ու մի ճիւղերի է բաժանւում, դառնում է մի վիթխարի ու կուպլիքս օրգանիզմ: Տնտեսական զարգացման թէօրիան զբաղւում է միայն այն երկրների և ազգերի (արեւմտեան Եւրօպան) տնտեսական սիստեմներով, որոնք մաշել են տնտեսական զարգացման ամբողջ ընթացքը և հասել նորագոյն սիստեմին: Եւ եթէ այդ թէօրիան պատմական անցեալ է համարում տնային ու քաղաքային տնտեսութիւնը, որպէս դարաւոր տիրապետող սիստեմներ, ապա նա չի մոռանում ամենևին, որ այժմ իսկ կան խոշոր երկրամասեր և բազմաթիւ ցեղեր, ուր տնտեսութեան այդ ձևը դեռ նահապետական է, և ուր զարգացման գեռ շատ տարիներ են հարկաւոր, որպէս զի արդի եւրօպական կապիտալիստական սիստեմը տնտեսութեան տիրապետող ձևը դառնայ:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Ծ՝

Օտար խօսքերի բառաթերթ

Շատ օտար բառեր ու տեխնիքական արտայայտութիւններ կան, որոնց ոչ գործածութիւնը և ոչ էլ թարգմանական նշանակութիւնը մեր մէջ համատարած բաղաբացիականութիւն չեն գտել: Կա՞ն տերմիններ, որոնց հայերէն ընդունուած թարգմանութիւնը լրիւ չէ արտայայտում այն ամբողջ իմաստն ու բովանդակութիւնը, ինչպիսին ունի օտարազգի բառը կամ տերմինը օտար լեզուի մէջ: Այդ պատճառով է հէնց, որ մենք շատ յաճախ ստիպուած ենք եղել օտար լրանք գործածելու: Ընթերցողին դիւրութիւն տալու համար մենք կցում ենք զբոլորովն օտարազգի դժուար խօսքերի այս բառաթերթը, մի կողմ թողնելով բոլոր յայտնի և ժողովրդականացած տերմինները:

Ա.

Աբսօլիսիզմ—միահեծանութիւն:

Ագրիկուլտուրա—երկրագործութիւն, հողագործութիւն:

Ակս—գործողութիւն:

Անսիքեզ—հակադրութիւն:

Անսիկ—հնարուեստ, հնօրեայ:

Աւսօնօժ—ինքնավար, ինքնօրէն:

Բ

Բագիս—խարխուխ:

Բիւրօղբասիա—(բառացի) զիւանատան տիրապետութիւն. պաշտօնեաների կամայականութեան տիրապետութիւն:

Գ

Գեսպօս—բոնակալ:

Գեֆինիցիա—որոշումն, սահմանաւորումն:

Գիազնօզ—նշանացոյց (ախտացոյց՝ բժշկական հետազօտութեան զէպքում)

Գիմենզիօն—չափ, մարմնի տարածութիւն ըստ երկարութեան, լայնութեան և հաստութեան:

Գիպլօմաս—զիւանագէտ:

Գիֆերենցիացիա—բաժանումն, տարբերութիւն (հասարակութեան մէջ):

Է

Էպօիսա—դարագլուխ:

Էսապ—շրջան.

Էսնօգրաֆիական—ազգագրական:

Էվօլիւցիա—զարգացում:

Էխպլօսացիա—շահագործութիւն:

Էխպրօպրիացիա—անսեփականացում, ունեցումաձբից զրկել:

Թ

Թեզ, քեզիս — բնաբան, դրութիւն (վիճարանական նիւթի)

Թիլօլօզիական պրիցցիպ — նպատակայարմարութեան սկզբունք:

Թեօրիս—տեսութիւն:

Ի

Իդէօլօզիա—տեսլագիտութիւն:

Ինդուսրիս—արուեստագործութիւն, արդիւնագործութիւն:

Ինսիճկս—բնագր:

Ինսիսուցիա—հիմնարկութիւն, հաստատութիւն:

Լ

Լիբերալիզմ—ազատամտութիւն:

Կ

Կաթեգօրիա—բաժանմունք, դասաւորում:

Կաուզալ—պատճառակցական:

Կլասիֆ—դասական:

Կրիսթրիոմ—յայտանշան, նշանացոյց, չափ:

Կրիսիկա—քննադատութիւն:

Կօմպլեքս—բովանդակութիւն, մանուածապատ:

Կօմունիսական — համայնավարական:
 Կօմսերվատիզմ — պահպանողականութիւն:
 Կօմսրաս — հակապատկեր, հակատիպ:
 Կօմֆիլիս — պայքար, ընդհարում:
 Կօմֆօրս — շքեղ, փառահեղ:
 Կօրիֆէյ — պարագլուխ, առաջնակարգ ներկայացուցիչ:
 Կրեդօ — դուանանք (քաղաքական):

Հ

Հարժօնիս — ներդաշնակութիւն:

Մ

Մանուֆակտուր — ձեռագործութիւն, տարազագործութիւն:
 Մասսայ — զանգուած, խումբ բազմութիւն:
 Մասերիալիզմ — նիւթապաշտութիւն:
 Մագիստրատ — քաղաքային խորհուրդ:
 Մասեսաք — չափ:
 Մեկակնիլեան — առևտրական:
 Մեստօրձօզիա — կերպարանափոխութիւն, յեղաշրջում:
 Միխիսր — նախարար:
 Մօզուս — ձև ու եղանակ:
 Մօմենտ — բոլբ, շարժառիթ:
 Մօնօգրաֆիա — մենագրութիւն:
 Mutatis mutandis — այս կամ այն կարևոր փոփոխութիւններով:

Ն

Նօրմա — կանոն, կանոնաչափ:

Պ

Պալիասիւ — առժամանակեայ մեղմացնող միջոց:
 Պարագիս — հացկատակ, ձրիակեր:
 Պասրիկ — արտօնեալ քաղաքացի (հին Հոռվմում):
 Պերսօնալ — անձանց (պաշտօնակից) հաւաքական թիւ:
 Պրիմիսիւ — նախնական, սկզբնական:
 Պրինցիպ — սկզբունք:
 Պրօցես — ընթացք, գործողութիւն:
 Պրօգրես — յառաջադիմութիւն:
 Պօսուլատ — պահանջ, պահանջողական կէտ:
 Պօսենց — կարողութիւն, կենդանի ոյժ, գործելու ընդունակութիւն:

Ս

Սիմպօսի — նախանշան, արտաքին երևոյթ:
 Սիքրեզ — համադրութիւն, միաւորում:
 Սիստեմ — յաջորդականութիւն, յաջորդաբար միաւորուած ամբողջութիւն:
 Սպեցիֆիկ — առանձնայատուկ:
 Ստրուկտուրա — կառուցուածք:
 Սուբիեկտ — անձ (ենթակայ, քերականութեան մէջ).
 Սօցիալական — ընկերական, հասարակական:
 Սօցիալիսական — ընկերավարական:
 Սօցիօլօգիական — ընկերաբանական:

Տ

Տեբիօրիա.— սահման, շրջան, հող, որոշ սահմանագր-
ծուած երկիր:

Տեխնիկա.— արուեստագործութիւն կամ արհեստագոր-
ծութիւն:

Տիպիք— բնորոշ, կազապարուած, տիպար օրինակ:
Տրիադ— երրորդութիւն (Հեգելի գիտելիտիկայի մէջ):

Ր

Րեֆօրմ— բարենորոգում:

Օ

Օրգանիզմ— ներքին կազմուածք, յօրինուածութիւն:

Ֆ

Ֆակտօր— գործօն, ազդակ:

Ֆազ, Ֆազիս— աստիճան, շրջան:

Ֆենօմեն— երևոյթ:

Ֆեոդալական— աւատական:

Ֆիզիօկրատիա— բնութեան տիրապետութիւն (անտեսա-
գիտական սիստեմ 18-րդ դարում):

Ֆունկցիա— կոչում, պաշտօն, գործողութիւն:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Երես

1. Նախաբան	3 — 6
2. Տնտեսական զարգացման թէօրիաները	7 — 22
3. Տնային փակ տնտեսութիւն	23 — 36
4. Քաղաքային տնտեսութիւն	37 — 46
5. Ժողովրդական տնտեսութիւն	47 — 71
6. Յանկուած	73 — 78

1871

1871
1872
1873
1874
1875
1876
1877
1878
1879
1880

«Ազգային գրադարան»

NL0264707

